

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 301

Title Bhattera Dipikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinnanishankar Pustak-Bhandara

No. :

301

Subject :

Title :

Bhatta Dipika

Author :

Bhandadeva

Scribe :

Date of the work :

8344

Place of the work :

Place of the Ms. :

Size :

10" by 4"

Extent :

44 fol.

Remarks :

Language : Sanskrit

Script : Devanagari

श्रीगणेशायनमः श्रुति तदेवमेवार्थधारणायैवप्रयोगोऽवगतेधुनाप्रयोगाश्रितकर्मोक्तिरुचान्तो
 पुतेएकादशे हि श्रंगानां प्रधानानां वैकृतैवप्रयोगविधिनाविधानातिविरूपते। अतश्च
 कविधिविधेयत्वेन सर्वसाहित्यस्य विवक्षितत्वादेकैककर्मयुगपत्सर्वकारणाशक्ते
 रवशं भाविनिकस्मिन् श्रुतिमेनियामकानि श्रुत्यर्थे यदुनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्या
 निषट्प्रमाणानि निरूपयिष्यंते। तत्र कर्मोनामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानंतर्पतं च
 कप्रतियोगिकमेकवृत्तिप्रथावेदकत्वावेदिकरोतीत्यत्र वेदकरणाप्रतियोगिकमा
 नेतर्पे वेदकरणावृत्ति। अत्र दर्शपूर्णमासां तत्त्वस्यापि सोमो गत्वा तद्वावत्य
 र्धमव्यहितेति विशेषणं तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालताकलमात्रेत्काप्रत्याया
 र्थः। नत्वव्यवहितं शोषानचसोमविधेस्तदये सा। येनाव्यवधानश्च तत्तयैव स्ये
 सोमविधे मित्रप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिककर्म मानये सत्वात्।

अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न कर्म। अतश्च सर्वत्रोत्तरपरार्थो गंत्येव कर्तव्य इत्यपे
 सणान्नतु पूर्वपरार्थो गंत्येव तत्कर्म। यदर्थः कर्तव्य इत्यपेक्षायाः के विध्यदर्शनात् पूर्वपर
 र्थस्तु प्रतियोगिकतायाः कर्मविशेषणं। दर्शपूर्णमासादि रिव पूर्वकालतायाः। एतेऽनुभययोर्वा
 ययैरुपापिकर्मपरार्थद्वयो गतितिकेयाचिदुक्तमप्यसौ प्रमाणभावात्। अस्तु वा प्रथ
 ममसदस्योरेव प्रथमपरार्थो गमेव कर्मपरार्थं तत्रत्यपरार्थानेतरेतत्रत्यपरार्थे इत्येवमने
 कपरार्थवृत्तियौ वीर्यसमुदायरूपविततिरेव कर्म इति तु मूलोक्त्यसौ विकृतौ के निरुक्त
 परार्थलोपेतावत्यपरार्थवृत्तियौ वीर्यसमुदायस्यासंभवाद्युक्तमेवा नुष्ठानेपि वैगुण्या
 नापत्तेरुपेक्षितः। अस्तु च कर्मस्य प्रयोगनिष्ठत्वनिरूपणोत्तरमार्गमत्र त्रियमेव च
 प्रमाणानि श्रुत्या हीनानि तेषां लक्षणानि तत्रानुरूपणावसरेव स्यंते। तत्र श्रुतेः कर्म
 प्रातिविकविधिनाविधीयते आर्थादिकर्मसु प्रयोगविधिर्नैवेति मूलानुयायिनः वस्तु

भा ५
२

तस्मात्प्रोक्तं तत्र मस्य लेखादिना वगतेरुत्पन्नमवाकोनविंशयोगाः क्रमोत्तरे तु अथोदिनोत्पन्न
स्य प्रकरणादिकल्पितं मस्य विनियोगः प्रयोगस्तु सर्वत्रैवांगातरवत्प्रयोगविधिनेव
इव तत्र तत्र सुखे कोरिष्यते पुण्ये तत्रैव मस्यापि इत्यगणारिव मस्य विशेषणत्वेन विधा
ने। तदिह प्रकृतिर्न मव्याकृतमवोधकः कृतः शब्दः। तत्रोद्योशब्दादिः। तत्राथ शब्दस्य आनेतय
वाचित्वे शब्दोवाक्को प्रत्ययादीनां तु पूर्वकालादिवाचिना मयुः सानुरोधतः के म परत्वेन स
ताया अथोदिनोत्पन्नस्य शब्दस्यैव के म बोधकत्वात् के प्रतिविशेषणोत्तरे वषट्कं पुः प्र
मम सु इत्यादि के म विशिष्टं म स विधानात् त्रय मयदे के के म स्य वाक्यान् रसागत्वं
वेदकत्वात् सौतु वैदिके रसास्य वाक्यान् तरे रसाप्राप्तत्वात् इतुवादे नञ्का प्रत्योक्ते के म
मात्रविधानाद्वाक्यादेव तरे गत्वं। यत्र तु के म स्य पाठारिप्रमाणेन संभवत्वादि
के ता धात्वर्थश्च भवेत्प्राप्तिकोपि भावार्थाधिकरणान्मायेन प्रयोजनोत्तरार्थं विधीयते राम
तेतत्र के म बोधिकाप्रतिपत्त्यनुवा इत्येव न तु के म प्रमाणं विशिष्टविधिगौरवाय के म यथा २

इदं वाच्यं वागानाहो वगन्तीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वप्रजाः कल्पेन नृद्वयस्याने
व घतिश्च यजिष्ठाया अथ वसुस इत्येहो। अत्र हि महेगा वसुना रे रेव फलायै हरे
दिनात्र हविष्यसिध्यर्थं विधीयते इति वक्ष्यते। यत्र तु धात्वर्थस्य सा मप्रमाणेन प्राप्तमभा
वेपि कथंचित् संभवत्प्राप्तिकं स्य पुनर्विधानेन किंचित् प्रयोजनं विधेयां तरे च नान्य
त्किंचित् तत्र के म एव प्रकृत्युक्ता विधीयते यथा सजीत्तके द्वादशाहं अथर्वगृह्य
तिरी सपितृब्रह्मणां स यति तत इ जातारं ततो होता स्तनस्तं प्रतिप्रस्थातो री स
पितृर्वाचिनो री स यति ब्राह्मणां सितं ब्रह्मणाः प्रस्थातो रमुद्रा मुमे च वगां होतु
स्ततस्तं नेषा री सपितृत्वात् तापिनो री स यति आग्निं ब्रह्मणाः प्रतिहन्तारि मुद्रा तु
इच्छावाकं होतुस्ततस्तं मुनेता री सपितृत्वायादिनो री स यति पोता रं ब्रह्मणाः मुव
स्तस्य मुद्रा तु गोवस्तु ततोस्ततस्तं सप्तमो ब्राह्मणा री स यति ब्रह्मचारी वा आचा

भा ५
३

यंप्रेक्षित इति श्रुते वाक्ये अत्र हि नरी सा या स्वरूपेण तत्र संस्कारकत्वेन वापि धि र
तिरेश प्राप्ति तत् प्रकृतौ हि यजमान संस्कारा यो हि साति रेशेनेव प्रवेष्टा यते सत्रे
च यजमानास्तस्मिन् जड इति वचनेन अति कार्या रेशेने यजमान विधानाद्वा स्मृते नो
यजमानत्वेनेव प्रति प्रधानं न च त्रिमायेन तैस्तं स्कारकत्वे प्राप्ते न च अति कार्या य
जमान विधानादेव वरणादि निवृत्त्या ब्रह्मा घ प्राप्तिः तद्विधानेन वरणादि निवृत्त्या
वपि अति कृति वत् प्रमाणाभावेन अध्वरसा यमात्रेण वरणादि निवृत्त्या
रूपपादितत्वात् न च प्राप्ति भावाया अपि रेशाया अपूर्वत्वाद्यर्थे पुनः अवरो ब्रह्मा
दि प्राप्तिर्ये मति रेश स्यावश्यकतया निवारयेत् मशक्यत्वात् न च रेशा सु अध्वर्यु वि
धिः अति रेशा रेशा द्वे न च रेशा त रे अध्वर्यु निवृत्त्या प्राप्ति प्रस्थात्रा विधाने अध्व
र्यु रेशा यामध्वर्योश्च त्रिस्तु पुनात्विति मंत्रवर्गा विरोधाद्वा प्राप्ते न च अध्वर्यु क
त्वात् नुरावेनो हेन मंत्र प्रयोगात् कर्तुः सो गप्रधानां गत्वेन च रमा य सितत्वेन च कत्र

राम
३

नुरावेनत्वा यश्वाधा योगात् अतो मंत्रमनहितमेव प्रपुज्या ध्वर्यु कर्तृ कत्ववाधा वश्यं भावेदतरम
न्यसेषा यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्यु पुरुषाणामाध्वः प्रतिप्रस्थाते वाध्वर्यु रेशा यो प्रा
प्तिः ब्राह्मणाश्च स्यादिरेशा सुतु अध्वर्यो नै पूतः यावयेदिति वचनेन सत्र प्रकरणा यद्वि
त रेशा सु रेशा स्य संस्कार रहित पुरुष कर्तृ विधायकेन य पुरुषात् प्रतिप्रस्थातृ प्राप्ति
सुतमेव एवं प्रतिप्रस्थात्रा रेशा सुनेष्टः प्रतिप्रस्थात्र नंतर स्पनेष्टा रेशा सुचोनेत
नेष्ट नंतर स्प प्राप्तिर्न्या या देवेति न विधेयांतरांशका अतः केम एवात्रा प्राप्तिस्तत्र रेशा रेशे
न विधीयते आ प्रसयोक्त ततः पशेत्तः अत एवेतानि द्वा रेशा वाक्यानि श्रुतं क म विधाय
कानि अद्विवाद्य रेशता वच्छेदक मंगीकृत्य यदेव वा ज्ञेय रेशा वाक्ये नुवेक त्विकव
स्तु चारि विधानात् ह रयादित्यायेन पाठा देवक मसिद्धे सत इत्यनुवा रानि धातत्वाच्च वा श
वृत्त्यवस्थारि विशेषात्वेन न वाक्य भेदः अ भाव यश्चेव ब्राह्मणा नामेवा विज्य विधाना

इहारास्ताधनुवाहवस्तवाणिश्वाचार्योधीनत्वस्मृतेराचार्येप्रेषितस्यइत्यपिपनुमहेक्ति
तिरूपकमप्यसमंगीकृत्यसर्वस्याप्यस्येकवाक्यत्वमुक्तं तदशायाविततेविधेयत्वापो
गारनेकरीशोदेशनविधानेचवाक्यभेदायत्तेरुक्तं तदशायांकर्तृविधेरवश्यकत्वा
द्योयेष्टितं वस्तुतस्तु अतंतयैरूपकमप्यस्येष्टितं संस्कार्यविशिष्टरीशोदेशनक
मविधानेवाक्यभेदायत्ते संस्कार्यमात्रो देशनविधौचरीशानिष्ठत्वाभादुक्तेरुवा
क्यस्वतदु देशनकर्तृविधिः ॥ इतरस्तु सर्वोपि यदसमुदायश्चोदित्यनतस्तुत्यर्थो
नुवाहकर्तृरीशानिष्ठत्वलाभस्तुनुवाहवत्तादिरायदस्यवनानुपयुक्तं यवंचस
र्वस्याप्येकवाक्यत्वलाभः क्रमस्तुनुवाहवत्तादिरायदस्यवनानुपयुक्तं यवंचस
भधिकरगान्मायेनश्रूयमाणवाक्येवाक्यभेदाभावेनपाठगम्यानेकवाक्यकल्प
नस्यासंभवात् अन्यथाहृदयादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यायत्ते नवयोरुक्तस्यैक
तिरेकस्यचकश्चिदनुष्ठानेविशेषः अतोमलौकिकतिरेकोरहतामनाहरणीयनि

गत
४

तिद्योपे अर्थोऽत्र अर्थः प्रयोजनेतद्वत्पुत्रनेनुपययमानत्वात्क्रमेप्रमाणं यथाग्निहोत्रं
जुहोति यवागं यचतीत्यत्र यवागं याकस्य या उक्तेमेरायश्वात्करायाकसंस्कृतायायवा
ग्वाहोमरूपस्य यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीतिवचनसिद्धस्य प्रयोजनस्यानिवृत्तेः याक
स्यच यवागत्वादेकत्वेपिअनुपयुक्तायास्तस्याप्रयोजनत्वानुपयत्तेस्तदप्यथानुपययत्वा
पूर्वयाकपश्चाद्दोमः नचतृतीयाचहोः ॥ इतीतिस्मरणं द्वौः कर्मणि तृतीयाचकार
द्वितीयाचेत्यर्थेकाचवाग्वाजुहोतीत्यत्रयवाग्वास्ततोययाकर्मत्वावगमेनहोतस्यप्र
योजनत्वसिद्धिः तथात्वेपियवाग्वाउपयोगाभावेनहोमवाक्यवत्सक्त्यायेनवि
नियोगभंगो जीकासतयाकस्यतुदृष्टार्थत्वात्संस्कारकर्मत्वमेववस्तुतस्तुकरात्वं
यवतृतीयायाः शक्तिः कर्मत्वेतुअनुशासनिर्कोलसराः नचात्रतदो जयस्ति अतएव
वयत्रवतुरवत्तादनुययोगत्वेप्रिस्रत्रैवचनु उवनेन जुहोतीत्येतादृशवाक्यसत्वेपिकर्म

भा ५
५

त्वप्रतीतिरित्येव यं स्मरणां अत्र चार्थो यस्मिन् तत्र प्रयोगविधिनेव विधीयते एवं या छारिष्य
पीति प्रांचः अंगंतरवत् अर्थकल्पितश्रुत्या विनियोगः प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिनेत्यपिशकं
वक्तुं वस्तुतस्तत्प्रयोजनवशेन यथार्थानुष्ठाने विहिते आनुषंगिकक्रम इति न तदंशे विधा
नामिति ध्येयं अर्थोपि क्रमनियामक इति प्रांचः वस्तुतस्तत् अर्थो विरोधिपारस्यत्वे अन्य
लभ्यत्वा इनुवा इत्यविरोधिस्थले चापूर्वस्यैव तस्य ज्ञापक इत्यप्यनुसंधेयं अनिय
मोऽत्र पत्रोक्तवक्ष्यमाणा क्रमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रानियमपदे यथा प्रयाजा
नुमंत्रणानां वसंतमत्तनां प्रोक्तामीत्यादीनां एको ममेत्यादीनां च शाखाभेदे नास्तीति
नां परस्परं अत्र हि यद्यपि वसंतादिप्रकाशकानां न देवताकल्पकत्वे उभयांकांसा
प्रमाणांकां गभाव्यां ज्ञानमंत्रकल्प्य समिदादिदेवतावरोधेन्याकांसा प्रमाणांकां
गभाव्यानुमंत्रणौ न तत्कल्पनानुपपत्तेः एवमेको ममेत्यादीनामपि न फलकल्पकत्वं

राम
५

निर्जातयारा र्थात् श्रुत्यविनिपुक्तत्वाच्च न बोद्धव्यं प्रयाजानुमंत्रणसमाख्यया त्रैवा नृपेना
न्यत्र सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावात् अतश्च मनोतामंत्रवल्लुहराया प्रयाजीपत्ररूप
काराख्यफलदेवताप्रकाशकत्वेऽपि निश्चयार्थत्वात् समुच्चयदेवोभयोरेकैकस्मिन् प्रयाजे
पत्रुतंत्ररत्नांशे अष्टाद्येन समुच्चयाभिधानंतत्तदष्टाद्येन संभवे तदयोगात् समंत्रमध्य
रपमेवमंत्राद्येन न संस्मरन् शेषिणां तन्मना भूत्वा स्मरित इनुमंत्रणमिति मंत्रानुम
ल्लुहरा नुपपत्तेः श्रुत्योऽस्तीति तत्रैकैकस्मिन् प्रयाजे द्वयोर्द्वयोर्मंत्रयोः यद्यमानयोर्न क्र
मनियमः प्रमाणाभावात् ननु समित्प्रयाजे नियामको भावेऽपि येन क्रमेण समिदनुमं
त्रितस्तेनैव तन्मना तादृशोऽपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत् न प्राजायत्यप्यशुभं हि यदेकप्रयो
गविधिरिति ही ते यथार्थानुसमये सति प्रकृतौ पाठेन तत्प्रक्रमयोरुपाकरणमि
योजनयोरो यदंशकपशुसाहित्यानुरोधेन षोडशसंख्या व्यवधाने प्रमाणाभावाच्च
नैव क्रमेणोपाकरणं तेनैव क्रमेण नियोजनमिति प्रवृत्तिक्रमोपुक्तः प्रकृतेनैकप्रयाज

गतयोर्नाशस्वास्थानुमंत्राणोपाध्यायभावेनाह प्रक्रमत्वात्सत्यपि चर्व प्रयाजानमे
कप्रयोगविधिरिगहेयराशौनुसमयासंभवादौ केकुस्मिन्प्रपाजेदयोर्द्वयोर्मंत्रयोः प
ठनीयत्वान्नप्रयाजोत्तरीयमंत्रस्यप्रयाजोत्तरीयमंत्राणामुच्यते त्रिक्रमः नचनानाशास्वा
स्थयोः प्रक्रमत्वाभावेपि एकशास्वास्थानां पंचानामपि मंत्राणां पाठेन प्रक्रमत्वा
च्छास्वात्तरीयेणापि अनियतव्यवधाने प्रवृत्तिक्रमवाधायसिः पंचानां मंत्राणां पंच
प्रयाजां गत्वेनैकशेष्यंगत्वाभावाद्वांतरप्रयोगविधिमेवेन भिन्नप्रयोगविधिप
रिगहीतानां पाठेन क्रमानियमात्र इव्यते च याश्रुका नुयाजा नोमैष्टिके पिष्टलेप
फलीकरणाहोमस्य च महाप्रयोगे कत्वेपि भिन्ना वांतरप्रयोगविधिपरे गहीतावेन
त्वे प्रक्रमत्वं तस्मादनियमः क्रमेणापरार्थबोधकत्वात् क्रमोपि परार्थक्रमनि
यामकः नचविधीनां तत्रत्यस्य विधायकत्वात् क्रमस्य च स्वाध्ययत्वसिध्यर्थत्वेनाध्ययन
पनविध्युपयुक्तत्वात् न परार्थक्रमनियामकत्वं परार्थानामनुष्ठानकालेस्मारकापेक्ष

रान
६

यो मंत्रादीनां उपस्थितत्वेन स्मारकत्वेन नियमात्तत्र क्रमेणैवानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः अ
तएव पत्रमंत्रान्ते तत्र तत्र क्रमवन्नियामकः पत्रतु तत्र तत्र विधायकत्वेनोपयुक्तस्यापि
विधिवाक्यस्यैवोपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात्तत्र क्रमस्यापि परार्थक्रमनियाम
कत्वं पाठोपस्थितस्य चक्रमस्य विनियोजकत्वात् कल्पनयोगत्वेन गतैः प्रयोगवि
धिना प्रयोगविधानेनैव सरोपरार्थबोधकत्वं चकार विरनुष्ठेयपरार्थबोधकत्वं
केचिच्च तत्संबन्धि इव्यदेवतादिबोधकत्वं तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपरार्थक्रम
नियमः अतएव देवताबोधकया ज्यादिक्रमस्मारविपागक्रमः अतः पाठोपि क्र
मनियामकोपेक्षितत्वात् अतएव यत्र नक्रमस्य सायद्यासां न्याप्यारोपकप्र
योगविधिरिगहेयसंप्रतियज्ञदेवताकत्वेन सहानुष्ठीयमानत्वात् पत्रवा
भिन्नप्रयोगविधिरिगहेययातत्काम्यकर्मणां तत्र न पाठोपि नियामकः तत्र तु

भा ५
७

स्वाध्यापत्वसिध्यर्थं यो यपु ज्यत इति द्रव्यं प्रवृत्त्या एवं सप्त दश प्राजापत्याम्
मूनात् न ते स्यादवै के कस्मिन् पशावुपाकराणां हीना यदर्थो नाभावर्त्तनीया नाय
पीनु समयस्य वक्ष्यमाणत्वात् स उपाकराण्यस्यैवेन क्रमेण कृतं तेनैव क्रमे
साधनो जनादि द्वितीयप्रभृति यदर्थो कर्त्तव्यः अन्यथा प्रकृतिप्राप्तेः कारणाति
योजनयोस्ववहितानेतर्यस्योपदेशिकमुसाहित्यानुरोधेन योज्यं स्यात् व्यवधानेप्य
धिकस्य व्यवधानापत्तेः अत्र हि उत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीकृत्वा प्राजापत्ये मूर्तं तत्र प्र
योगवाक्ये च सांज्ञानां सप्त दश यागानां साहित्यावगमादेव साहित्यानुरोधेनैकेकांयेन स
प्त दश यागानां युगपदुपकर्त्तव्यत्वात् तैरवर्त्तनीयो जेषु वै केन कर्त्ता युगपदुपकारां सप्त
वा इव स्येवोपसृता व्यवधानेपि तदधिक व्यवधाने औपदेशिक साहित्यस्यातिदेशिका
नेतर्यस्यैव वाक्यस्यैव अतएव वैश्वदेव्यस्य मूर्तं न सत्ता व्यवधानमपि दोष एव
अतः पूर्वपरार्थक्रम एव प्रयोगविधिवत् प्रत्यासत्तनुगहीत उन्नयदर्थक्रमत्रियमे

गम
७

भा ३

प्रमाणं अत्र पूर्वसुपलक्षणं उन्नयदर्थप्रवृत्तिक्रमेणापि पूर्वपरार्थक्रमत्रियमस्य न्याय
तौल्येन वक्ष्यमाणत्वात् अथ च प्रवृत्तिक्रमो नुक्तान् कालानां पि प्रयोगविधिप्रवृत्तेः पूर्वमपे
सावशादेव गम्यमानस्तद्देवगम्यप्रत्यासत्तनुगहीत यदर्थो तत्क्रमेणैव बोधयति ततश्च तद्विनियो
जके वाक्यकल्पनया तस्या गते वधारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानं तदुत्तरं च प्रयोगविधे
यथैव सा नमिति ध्येयं ॥ न चैवं सर्वं साहित्यानुरोधेन स्यात् तत्रैव वक्ष्यमाणं भावो बोधकश
दाभावादि विवाच्यं एकेन परेनानेका यस्थितौ क्रियान्वये एककालावच्छिन्नत्वरूपसा
हित्यस्यानुभूयमानस्य शाब्दसिध्यर्थं लक्षणं गीकाररूपप्रतीयते हि शातावधानं वा
अत्र यद्यप्योराजनो बहव इत्याहो बहत्वावच्छिन्नानामवधानादीनां चैत्राद्यन्वयो स
ति वाचकैकत्वावच्छिन्नः अतः प्राजापत्यपदोऽतस्त्वस्योऽपि ध्येयं स्यात् तच्च स्या
नेव क्रमत्रियमे प्रमाणं तच्च कृत्स्नं क्रमके पूर्वपरार्थोपस्थितिः सा चैकसंबन्धिदशनेना
परसंबन्धिस्मरणमिति न्यायेनोन्नयदर्थस्य मृदिसुपस्थापिका अतस्तसाहित्येन विहितं

भा ५
८

नामनेषां परार्थानां तदनंतरा तु कृतसिद्धिः यथा प्रवृत्तौ अग्नीषोमप्रणयनानंतरमौपवस
ध्याहो ह्यस्यः पशुः आश्विनमहर्गोतारकां च सोस्यो है सवनीयः उदयनीपातंतरं सस्यो
त्ररमरनुबंधः साद्यस्वेव सर्वमस्मीषोमप्रणयनारितो सेहस्येव क्रियते तद्वाचनिका
तिदेशाच्चेनेपि तत्र सस्यपशुना लभत इति श्रुतौ तच्च प्रधानेनास्यंत प्रासत्तिलाभा सश्रु
नोन्नरमेवेति स्थितं ततो ये अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य सत्त्वात् सवनीयस्येव स्य
नात्प्रथमत उपाकरणं न तु है सस्यतदुपस्थापकस्य नष्टत्वेन स्थानाभावात् प्राकृति
पाठस्य च व्यवधावकपरा र्थांतरसत्त्वेन निमायकत्वाभावात् अतएवोपाकरणं
त्ररमा विनियोजनादिपरा र्थेषु प्रधानमहितेषु पिप्रवत्येव क्रमसिद्धेर्न स्थानो हा
हरगाता प्रधाने स्थानाभावाच्च नोपाकरणं मुख्यक्रमांशं का अतः स्थानादेव सवनी
यस्य प्रथममुपाकरणं तदुत्तरं है सस्यतदुत्तरमानुबंधस्य प्रकृतिरव्यपेक्षणीयस्य
वनियामकांतरमावेनियामकत्वोक्तं गतं अत्रापि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितत्वा

राम
८

वि०

कोनविपोगेवगतेप्रयोगाधिनाश्वप्रयोगविधाने मुख्यक्रमेण मुख्यक्रमोपि अंगक
मनियमेप्रमाणं मुख्यत्वेच प्रधानत्वं यत्रत्यनेकेषां सांगानां प्रधानानां सहकर्मव्य
तातत्रेप्रयोगविधिनांगप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानांतरसाहित्यानुरोधेन पा
वस्तुज्ञातव्यवधानस्वीकारेपितरधिकेव्यवधानेप्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त
नुमहाय मुख्यक्रमेणोक्तं मनियमः अतएव प्रवृत्तौ अंगतिरूपितप्रत्यासत्त
नुमहोवीजे मुख्यक्रमेण प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्तनुमहोवीजमिति तयोर्मेरोवैपरी
त्येन वलावलंचेति वस्यते मुख्यक्रमो हाहाणांच सास्वतो भवत एतदेवैव्यमिपु
नं पत्तरस्वतो सरस्वो अतिवाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमान्निर्वापक्रमः अत्र हि
द्वयसासानाधिकराणाभावेपि संबंधसामान्यवाचिनस्तद्व्यतिरिक्तस्यैव्यमिति वाक्य
शेषादेवतापरलोपपन्नैर्दिवचनेन देवताकल्पितपागद्वयविधीयते अतएव तपा
गद्वयपि सरस्वानेव देवता अर्थवाहस्य विरूपैकशेषतात्ययगाहकत्वेन सरस्वती स

भा ५
८५

रखदेवतात्वावगमात् न चैवमपि सरस्वती च सरस्वाश्च सरस्वतो सरस्वतो देवते पयोस्तो
इति व्युत्पत्त्या एकैकस्मादि देवस्य त्वं किञ्च स्यादिति वाच्यं एकैक देवस्य याज्यानुवाक्या
पाठेनैकैक देवत्वावगते। अत एव प्राजापत्यवत्संप्रतिपन्न देवता कत्वाभावेन मं
त्रयाठक्रमात्प्रधानक्रमेण सति मुख्यक्रमेणो वतन्निर्वीययोः क्रमः। वस्तुतस्तु तुल्यमा
यतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तेरित्येते रप रंथं प्रवृत्तेरपि पूर्वपदार्थक्रमनित्या सकल
स्यात्कत्वात्प्रवृत्ते च याज्यानुवाक्यादिरूपोत्तरपदार्थप्रवृत्त्यैव निर्वीयक्रमोपप
त्तेर्येषुपिने संमुख्यक्रमस्या संकोर्णं सुराहरांतथापि श्वः पूर्वशाखाहराणां
योधमाः पठिताः पश्चादग्नेयस्य निर्वीयः। याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीतः पा
ठः। ततश्च भूतभाविप्रवृत्तिरुपवशात्प्राजापत्यानिघोरानि यमप्रसक्तौ मुख्य
क्रमेणाग्नेयस्य प्रथममभिधानं पश्चादध्वरस्य सुराहारावक्ष्यमाणां द्रव्यं प्रवृत्तं तान
तौ तदेव षट्प्रमाणानि निरूपितानि ते यो चाद्याधिकारोऽत्र क्रममेणापारो देवत्वं द्रव्यं

ननु सूत्रक्रमेणात्र श्रुतिविरोधे अर्थस्यैवात्म्या कल्पना न्यौर्देवत्वं अर्थविरोधे पाठस्य
वस्यते एवं वै कृतपाठविरोधे प्राकृतस्यानुवाक्योपि त्वाकृतस्य स्यान्विरोधे प्र
धानप्रयोगविध्याऽऽह मुख्यक्रमस्यैव देवत्वं वस्यते एवं मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्ति
क्रमस्यैव देवत्वं सपितथैव तद्विहयाठक्रममुख्यक्रमयोर्वलावलं विन्यते। इति एता
मास्योराते यो योऽनुयाजानीवो मीयरूपमुख्यक्रमाराजस्यो योऽनुयाजी यस्य प्रथमं
निर्वीयः पश्चादग्नेयस्य पाठक्रमानुविपरीतः क्रमः। सूत्रपाठस्य स्मा
रके वाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यसं यत्र ये कल्प्यामानो विलंबत इति दुर्वलं मंत्रतस्तु
पाठयोस्तु मंत्रवास्तुतागतयोर्मंत्रपाठो वलीयात ननु वास्तुतायाः तस्योत्पत्ति
विनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेपि पाठस्य स्मारकक्रमविषये वक्रमनित्या
कत्वात्क्रमेण सत्वे च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासंमर्थस्य च विषेः स्मारक
त्वाभावात् मंत्रपाठक्रम एव वलीयान्तिनयाज्यानुवाक्यादि मंत्रपाठक्रमागनेयस्य

भा ५
१०

प्रथमानुष्ठानं यश्चाद्योपांशुया जोरमनीयोमीयस्य ननु वास्तव्या ठक सारमीयो
मिपस्य प्रथमं यश्चाद्योपांशुयो जोरमानेयस्य अत एव तत्र पाठक सखा ध्यापार
नुयमुज्जते वदुना नुदरा नीमातिरेशिकपाठक माये सया विक्रतो मुख्यक्रम
वलावलं चित्तं ते अथ रकल्या पा मा जावे स्मव मे का शके पा ल निर्वयेत्तर स्वता
ज्यभागा वाहं स्यत्यश्च रुरिति श्रुते अत्र सत्य पिवा क्यत्र या गा या गत्रय विधाने वा
क्यां तरे गा भिवा रा व्यकलो देशे न सहिता वा विधानात्र या गा मय्ये क प्रयाग वि
धिपरिग हः अत्राद्यस्य पा ग स्पदि देवत्योष ध इव्य कत्वा हेतुमानो बो मीय
न्यतर विध्यंतः केचित्समा स रत द्वितात य इके त्वसा हृषा रनी बो मीय स्पे वेति व
इति द्विपस्या ज्य इव्य कत्वा जु पांशु पा ज विध्यंतः ततो पे म्क रेवताना कत्वा वे
ध इव्य कत्वा रामे य विध्यंतः तत्राज्य इव्य क पा ग ध मा ये सया आजा वे स्मव स्प रान
धमीः आतिरेशिकपाठ मुख्यक्रम यो र विरोधा देव प्रथमतः कार्यः वाहं स्यज्य

स्तु मुख्यक्रमस्य श्रुत्वा पाठ उतातिरेशिकपाठ क्रमात्पूर्वमिति विंताया मुख्यक्रमस्योपदेशि
क प्रयोग विध्युनी तत्वेतोप देशिकत्वात्समुप्यतिदेशोत्र कालिकत्वे शरादिव क्षुधोपपत्ते
मुख्यक्रमस्य वलवन्वमिति प्राप्ते प्रयोग विवेतोप देशिकत्वे पितृरूपेण मुख्यक्रमस्य
कल्पत्वाच्चर्याया नुपपत्ते कल्पनायां चापेक्षाया मलत्वेन प्रयोग विध्युनी व्यप्रथमि
कातिदेशे प्रापितपाठक मे गोवाकां सा पा उछे रा छे ना रा वातिरेशिकानां नर्त्तिकाश्चि
देवातिरेशिकपाठक्रम प्रापितक्रमस्येव वलीयस्त्वा तदेतत्सिद्धमपि वा इके स्प प्रयोग
विध्यये स या वलवत्वे स्पष्टी करणार्थं क्रमलस गो पु नरुच्यत इति मंतव्यं न चैवं आगा
वे स्मव वाहं स्यत्यधर्मी गा म पि प्राक तत्क प्रक्रमे गो वा नु धा ना यत्ते यो शिकानां वे
कत मुख्यक्रमानुरोधे नागा वे स्मव स्य प्रथमं निर्वाया च नुष्ठानं विरुध्ये तोति वाच्यं
प्रहेतो हि यत्र पाठारिप्रमाणा कक्रमस्य तत्परार्थानंतरं तत्परार्थं कार्य इति विशिष्टे
ववाक्य कल्पने मुख्यक्रमे तुला घ वा द्भिर्गाह क प्रमाणा वलाद्या घप्रधान धर्मीनेतर

भा. ५
११

उत्तरप्रधातयर्मी अनुषेयादयेव कल्पनेन तु विशिष्टानवाश्रये पत्नारिष्वे शनश्रुतएव
 विकृतावपूर्वो गप्रवेशेपिनवाक्यांतरकल्पनमित्यपिलाघवंपेव प्रवृत्तिक्रमेपि लक्ष
 के मकांगप्रवृत्तिक्रमे गोतरे पराधाः कर्तव्यादयेव वाक्यकल्पने। अतश्च विकृतावपि
 आद्यप्रधानधर्मानुषा नोत्तरमेवेद्वितीयाप्रधानधर्मानुषानामिति आनावेस्मवस्य
 प्रप्यमेनिवपिः पश्चाद्वा हे स्मत्स्य एवं साधत्वे स्थानात्पुनः कोपाकरात् स्यादिति
 निकाति देशवत्सां कस्यां विद्विक्तौ वाचनिकोपाकराव्यत्ययेव्यस्यस्तोपाकरात् पुनः
 ये वतिपाजनादिक्रमः॥ एवं च के वाचि देता इशविषयद्वयेपि याज्ञिका चो रेम ले
 वित्यमिति लक्ष्मणकमे गोव सिद्धं तकरां मलस्योक्तत्वादुपेक्ष्यं। अत आति देशिक
 पाठविरोध एव मुख्यक्रमादेशे वल्पमिति स्थिते विकृतिचातुर्मास्येषु साकमेव
 सतीये यवतत्र कार्ति कां यो र्गमा स्यां काश्चिद्विषयो विहितास्ताव स्म मातो नेव
 न्यायेन पदद्वयेति वाक्यवशेनाप्येवित्सद्यः स्कान्ता एवेत्यविवाहे या नितु घृहे संके

राम
११

मेवेन प्रजेतेति वदनेन तत्सर्वदिनकर्तव्यानि कार्माणि आनयेनी कवते प्रातरवाकपालं निर्व
 ये मरुभ्यः सांतयते सोमध्यादिने च रे मरु सो गृह मेधिभ्यः सर्वांसां तु ग्धे साय सो रनमित्ये
 वं विधवाक्यत्रयविहितानि किं ह्यहं कालानि अतः सद्यः स्कान्ता नोति के मवि शे को पयिक न
 या सं देहे प्रकृति प्राप्नुता ह्यहं कालत्वं न चान्य विकृती विन्या यतत्र हि यद्वेद्ये त्यादि वा को
 न सो गप्र योगस्य यो र्गमा स्यादिकालविधाना रति देशिक ह्यहं कालत्वा नुग हे वत द्वाध
 प्रमगा कर्तुं सद्यः स्कालत्वं प्रकृते तु प्रातरादिकालत्वं स्पदिन द्वयेपि संभवाद्वा हका
 लत्वं मेव। अतश्च त्रयो र्श्या प्रा तरादिकाले पुत्रया गामप्यन्वा धानं कृत्वा चतु र्श्या
 प्रातरादिकाले पुयागा इति द्रष्टव्यं। कर्म मध्ये कर्मांतरं मस्त ह्यहं सा के मेवेनेति वच
 नाजैव दुष्यति यदितु प्र संगमिद्धि राशं केतत सस्तु त्रयो र्श्या प्रातः सकृ देवा न्वाधा पञ्च
 तु र्श्या प्रातरादिकाले पुयागा। अंगानु षानंतु पूर्वो गाना मनी कव त्या सह उत्तरां ना सा
 तयनी यया गृह मेधी यस्य त्वपूर्वत्वा देवनां गा ये सा अन्वाधानं त्वा ज्यभा गार्थमिति द्रष्ट

भा ५
१२

यं केचिनु एकारशी प्रभृतिषु ह काले पथक प्रयोगा मि विप्रपं पर्व पसे कर्तव्यमिति व
 दंतिते मां हं साक मेधे नेति वचना तु प पत्रि रिति प्राप्ते एक स्मि न घात र दिकाले विहित
 स्प सा गत तत्र स्वयोगा स्प द्य ह काले त्वय से ओ प देशिक काले के त्व वा धा पत्रे सद्य स्काल
 त्वं ने च सा पं घात शब्दो र व्यय त्वे ने क वच नो त त्वे प्रमाणा सा क एक वच नो त मध्य
 दिन प र प्रा पया ठा है वै क वच नो त त्व नि र्गो यो प पत्रे हं साक मेधे नेति सां ग स्पे व घा
 ह काल त्वे श्रुते श्व अत श्व विशेष गा स्पे क त्व स्प विव हित त्वा त्म घः स्काला एवेता
 दृष्टयः अं गा त्मे हे से प शो प्र कृति तो ह विरा सा र नो त र भा विनां प्र या जा ना म प क र्ध
 स्ति छंत प मुं प्र य जं ती ति वच ने न श्रुते त था स व नी ये ह विरु द्धा स नो त र भा विना म
 नु पा जा ना मु क र्ध आ गि मा रू ता र्ध स नु पा जे श्रु रं ती ति श्रुते तो किं उ क र्धो प क
 र्धो त न्ना त्र विष या बु त त इंत स्या य क र्ध स र रे श्रु त्क र्ध इति चिंता मां प्र या जा दि ग ह रा रात
 स्यो प ल स रा त्वे प्र माणा भा वा त्स्वो न र प र्थो नां च प्र या जा ब नं ग त्वे न त दु क र्धो प १२

कर्धो रू क र्धो प क र्ध शं कानु प पत्रे स त्त न्य र्थो नां प्रधान प्र न्या स त्रि वा धा प त्ते श्रु त न्ना त्र
 स्पे वो वो क र्धो प क र्धो वि ति प्रा प्ते प्र कृ ता य णा दि क्क मे रा य र्थो नां क्क प्र क र्म त्वा त्पूर्व
 य र्थो प स्था पि त स्पे व चो त्र र प र्थो स्या नु क्क प त्वा व ग ते श्रु त वच न यो स न्ना त्र विष
 य त्वे पि अ न्ना यो जे त्तर प र्थो स्य स्रु क्क वा का र र नु पा जा नं त यो नु पा जा प स्था पि त
 त्वा दि ध र्मा नु ग ह लो मे नो क र्धो न च प्रधान ज त्वा स त्प नु रो धे न त र्था व त स्या प्र यो
 ग वि धि ना क्क प्र प्र मा रा ग स्प क्क मा नु रो धे नै व प्र कृ ता वि कृ ता व पि क ल्प नी य त्वा त एव
 म प र्क र्धे पि प्र या जा ना मा घा र दि रू प र्थे य र्थो नां त र्थ स्य त दु प स्था पि त त्व स्पे व
 धे प्र माणा भा वे न पूर्व भा विना म पि त दु प प त्ते न च प क र्धे पूर्व भा विनां का चित् सति
 प्रधान प्र त्या स त्ते प्र कृ ता वि वा किं चि क र्त्वा त न च प क र्धे ह विरा सा र नो तं क्रि य मा रा य १३
 र्थो स्य मा मि धे न्ना र स्त स नं त र्थ त दु प स्था पि त त्वा दि रू प र्थे वा धा प त्ते र प क र्धो नु प प
 त्रि त द्वा ध स्यो त्र र कालिक त्वे ना वि रो धा त् सा मि धे नी नां च प्र या जां ग त्वा र पि ह विरा सा र नो ने त

भा ५
१३

यदिनावेप्यरोषः प्ररजा सोमेसूत्यायां प्रातरनुवाकप्रेवं प्रातर्यावभ्योदेवेभ्यो होतरनु
वृहीत्येवंविधं होत्रे इत्या प्रतिप्रस्थातः सवनीयानिर्वपस्वेति प्रव्यतोति प्रेवंविधा यहा
ना प्रातरनुवाके उच्यमाने ध्वयो रूपास्ति विहिता आ प्रातरनुवाक समाप्ता सा च वचना
देवैकल्यकी ततो ययत्र होतुरभिजानात्यभूदुषारुस्रत्यमुरितितत्प्रवरणापाकृचि
वतुर्गृहीतं जुहोतीत्यादिना प्रवरणी होमादिका सोमिकास्य शयानविधाय सवनीय
हवि विधिः ततो वहिष्यमाना घृते आनी रणी न्विह रवर्हि स्तृणी हि पुरोपशानलेकु
रुदतिष्ठे कः समाप्ताते तत्र सवनीय हविष्यधानादिषु शर्शिकविध्यानि वा पशो सता
लंकरणादिरूपे प्राप्ते निर्वोपातस्य प्रेष विधाना रयकेषां अलंकरणादेश्वात्कषा
विवाहपवमध्यतनां प्रो सो गाराहीनांतु अलंकरणात्वागेव करणान्तु निर्वोपातं
प्रधानागानां प्रवरणी होमा हीनां के प्रकोलकलेन ते र्यवधाना रिति प्राप्ते प्रो सता ही
नां निर्वोपरूप एव परार्थो यस्यापिताना मतिक्रमे प्रमाणा भावमनिर्वोपातं रमेव करणं

राम

१३

नचसोमिकैर्व्यवधानं उपास्ति पशोतावत्प्रधानां गमतायामुपास्तावद्धर्षुकर्तकत्वस्यावश्य
कत्वा इति देशप्राप्तनिर्वोपसमानकर्तृकत्वानुरोधेन प्रो सता रवितरमत्यदित्यायेन प्र
तिस्थातं केतकत्वावगाते सोमिकस्य व्यवधायकत्वानुययत्ने नचैवं सति निर्वपस्वेति प्रे
वे प्रो सतादिल सता यत्रिहियादितंत्र रलोके रसता वका शान्या येनेव तस्यास्य गी
कारेण ल सता शवाया इका भावात् उपास्य भावयसेतु यद्यपि अधर्षु रेवाति
देशप्राप्ते प्रो सता शे कर्तृतिनिर्वोपाभिन्नकर्तृकेणानशक्यते प्रो सतादिकमु
पस्यापपितुं तस्यापि अध्वर्या रयिनिर्वोपाये प्रेष रपुयो जककर्तृत्वेन समानकर्तृ
कत्वा प्रयत्ने युक्तमेव निर्वोपा यस्यापितत्वे प्रो सता शानचोस्मिन् यसे प्रधानाग
प्रवरणी होमादिनिर्व्यवधानं तस्याभूदस्येत्यादि प्रातरनुवाकपरिधानीया कालक
त्वेन प्रो सता घृते रत्वात् प्रातरनुवाकचोमापिवेदुतरत्वे तन्मध्य एवैषिकपशय
समाह्वययत्ने श्वापत्वेन तंत्रे लस्वरसादये रयिवद्धे क्रमाना मेधिक पशयानां बहुत्वा

भा ५
१४

अचरणी हो सकाल विधि रूपास्ति पश्चात् प्रायेण वेत्सु कृतं तत्प्रचरणी हो मस्य उपास्यमाव
 पक्षे काल विध्यभावे प्रतिप्रस्थाते रित्यादि प्रेषात्तर भा विद्या षके मेरात् प्रक्रमे सकां प्र
 चरणी हो मा शिनां प्रधानागतपाक्रमवाधे प्रमाणाभावात् प्रोक्तानां सौमिक पक्ष
 योत्र त्वस्य प्रतिप्रस्थाते कर्तृकत्वेनैव वा पुत्रे रूपेण तं इतर योयास्ति यसे पितृस्य
 एव प्रतिप्रस्थाते कर्तृकत्वा यत्प्राप्तो ह्येतां इतः पत्नेः पत्न्येष्टिकाणां वृद्धत्वा
 इह बुधेत्येतदुत्तरमपि तदा पुत्रे प्रचरणी हो सकाल वा कस्य संकोच इत्युक्ते तद
 स्तना मतथा तथापि पावंत य वैष्टिकास्तकालावधिकर्तुं शक्यास्तावता पूर्वक
 रणा पुत्रे रम्ये वाचुतदुत्तरं प्रतिप्रस्थात्वा वा करणोपपत्तौ वा संकोचे प्रमाणा
 भावः वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वकर्तुं शक्या एवेत्युक्ते अस्यां गतुं सामिकागोमोमप्र
 तापना नंतरं पशुं गतया पूंछि नती सुत्ये पूंछे इति सा सुपूंछि नतीत्यनेना गम
 पक्षे प्रयाज न्यायेन प्रावोपि यथा नगीधोमप्रणपना शब्दकर्मतीति प्राप्ते भिन्न १४

योगविधिपरिगृहीतत्वेनात्र पाठस्य क्रमानियामकत्वान्नहा प्रयोगविध्यै कोपि वा उत्पत्तिवि
 धिवेनायां प्रयोगस्त्वानवगमनक्रमानाकांक्षत्वात्पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेनैव क्रमत्वाभावा
 दीप्ता कालविधिवाक्ये प्रयोगस्त्वानवगमनत्वेनैव क्रमापेक्षतया भिन्नप्रयोगपरिगृही
 तैरपि सोमागरीक्षाकालीनपक्षे पाठेन क्रमकल्पनात्त्रैव समप्रहोत होमानंतरं पूंछे इति
 त्रययोः एकधर्ममात्रे वाप्येककार्ये ननु तदंतापकर्षः एतेन पक्षे इति सा ते करणा
 मिति केचिदुक्रमयास्तं दीप्ता सुपूंछि नतीत्यस्य समप्रहोत होमानंतरं पठितत्वात् ॥ १॥ प्रा
 संगिकं च सवनीययमुत्तं सवनीयहविः पुप्रत्यज हे हिंसायमुत्तं च यमुपुते
 दाशे इति वक्ष्यते प्रसंगे च ये उपकाराः प्रयाजानुयाजादिजन्यास्तत्रितोलं चोक्तजनकी
 भूतपक्षार्थांशो नातिदेशोपेक्षाभावात् पेतु नलं च आस्य भागपि खले यकलीकरणा
 होमादिजन्यास्तस्यार्थांशो स्यात्तिदेश इत्यपि वक्ष्यते तदिह या मुकालुया जानां हे हो
 इति पादो गौत्रत्वात् सवनीये चाग्निमाहृतशस्त्रोत्तरत्वात् पूर्वभावि सवनीयहविः पु

१५

NT4

94

पुण्डरीकाक्षीनामं गम्यतां पिबलेपफलीकरणादि होमाः किं अनुया जोत्तरं उत्कृष्टव्या
तनेति चिंतायां प्रकृतो दर्शपूर्णमासयोः पिबलेपफलीकरणा होमानां परप्रयुक्ता नुया
जेदेव बहुक्रमत्वादित्यापि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहे अंगभूतस्यान्यांगभूतानुया
जोत्तरत्वे स्यापि संभवेनोत्कर्षे प्राप्ते न तावद्विहतावेव क्रमलक्ष्मिभिन्नप्रयोगविधिपरि
ग्रहात् पुण्डरीकाक्षिप्रयोगविधिना विहितानां पिबलेपफलीकरणा होमेशाभसरा
नां व्यवधायकाभावादिशिष्यप्रकृतिरुच्यौर्वापर्यस्य क्रमकल्पकत्वेनोत्कर्षे तक्रम
बाधप्रसंगाच्च याशुक्रप्रयोगविधि विहितानां समिधपुतुः पत्नी संपाजानामुक्तप्रसा
तोर्तैव क्रमलक्ष्मिस्तदा धर्मापि प्रसंगाच्चापि प्रकृतितो अतुया जोत्तरत्वल्लक्ष्मिप्रकृ
तोहि पाठकल्पितवाक्येन क्रमविपर्ययविविधीयते न तु क्रमोपि तस्य प्रयोगविध्या
संपादेव प्राप्तेः अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहो
तानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ न इति तस्य नियमस्यापि न ह्यत्रा होमा पूर्वमेवावधाय

राम
१५

तद्विधिवत्प्रवृत्त्यंगीकारेणापाठकस्मिन्तवाक्यस्य क्रमविधापकत्वमेवेति शङ्क्यवक्तुं तद्वि
हिह पाठकस्य स्यापि विवेकः स्यात्वाभावेन तत्र तत्र विवेकायोगात् इति चेन्न वि
यागपयोपागयोरपि पाठेन क्रमापत्तेः श्रुतश्च प्रकृतेतिपि श्रुतपातोत्रात् त्वस्याप्राप्तेः
पुनरुक्तशब्दोपागमस्योत्तरमेव विवक्षितं यकलोककरणं होमो तथा पूर्वदर्शपूर्णमासयो
र्हविर्विवासानोत्तरवेदिकरागमात्मातं तस्य च पूर्वद्युत्तरमावास्यायो वेदकत्वावेदिको
क्तविवक्षितेनापकर्षः श्रुतपूर्वभाविनोपि हविर्विवासानोत्तरपकर्षेतापकर्षप्रपा
गविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पत्वात् अमावास्यायदस्य कर्मयत्वेन च
रात्रिप्रसंगेन कारूपत्वावसायाद्विवासानोत्तरभाविवेदिकरागविधेरेव पूर्णमा
सां गता बोधकत्ववर्णनत्वबोधकत्वाच्च तच्च कालद्वयविधाने वाक्यमेव सामर्थ्यादे
रेकत्वावेदिकोतीति श्रुतवेदकरागानंतरपबलेनैव च पूर्वद्युत्वस्य प्राप्तत्वेनानुवा
तप्रधानप्रत्यासत्तित्वाभावे पूर्णमासस्यातीतत्वात्तच्च दर्शकवेदिकरागपचापकाल

भा ५
१७

यनीयेत्स पुलसरां प्रास्व कर्ममात्रस्य अग्नि होत्रेऽपि आवश्यक मात्रस्य अंगाव
श्यक विषयेऽप्यवाप्यत घृणस्पत्विद्यते पदस्य स्पतं त्रेवित तेऽप्यस्पतं त्रे प्रतापत इति
निवेधात् न चैव मनीक वत्सुत्कर्षेऽपि मध्यं दिने सांनपनीया पत्तिः तथा त्वेसांनप
नीयायाः श्रीनीक वत्सुत्तरकालत्वस्यैक प्रयोगविध्यवगातस्य प्रतापनस्य च बाधे
नवरमेकस्यैव मध्यं दिनकालस्य बाधात् केचित्तु निमित्त विशेषणी भूतकालस्य
वानुगाद्यत्वेन तु कालमात्रस्यैव सांनपनीयाः कास्य वन्मध्येनावश्यकत्वात् ५८
इकरागमिति वदंति तत्र चातुं मास्यानामपि नित्यत्वा मध्यं दिनस्यापि निमित्तवि
शेषणत्वापत्तेरुपेक्षितं वोऽशी देवानामनुवाद्या पराधा देवोऽप्येव त्वेवैवो
उशितोत्रमुत्कष्यते न वेति चिंतायां समयाध्युषिते सूर्ये वोऽशिनस्तोत्रमुपाकरो
तीति वचनविहितमसमाध्युषितकालवाधेऽप्यगाभावादेतत्कर्षः न च तं यरां १७
चमुक्थेभ्योऽह्नाति वोऽशिनमिति वचनेन गृहणा उक्थपरभावस्य विहितत्वात्स्तोत्र

स्य च गृहं वा वाहीत्वेति वचनेन गृह गृहणोत्रकालत्वात्तु रोधेन समयाध्युषितकाल
वाधः तं यरां च नित्यनेन वोऽशिनोऽगाभासस्यैवोक्थपरभावविधानेन गृहं तास्यस्तो
त्रपूर्वेकालत्वमिवाधकाभावात् अत एव तत्राह्नातिनिर्वयति बुद्ध्यागपर एवाऽ
स्तु वा गृहं तास्यस्तोत्रापि तत्रैव रोधेन शाखाया वोऽशिनः सवनत्रयस्यास्तोत्रात्सव
नोत्रविषयेकं तपराचमिति वाक्यं अस्तु वेत इति सर्वविषयं तथापि गृहं वेत्स्य
समाप्य विषयत्वादेक्योत्रकालेन गृहोपि समयाध्युषितेस्तोत्रकालेन कुंश्चि
द्विरोधः पदितुमासीत्यविशेषरूपवाधस्य यथावस्थितशास्त्रार्थविषयत्वेन
देवाद्यपराधेऽप्यत्रैव सर्वपर्यायानां तुल्यवन्तत्वं मुच्येत तथापि उक्थपरभाव
स्यैव मत्वेनोपादेयत्वात्पूर्वाधिकारान्मायेन बाधोपपत्तेरसमयाध्युषितकालानु
गृहोऽप्यप्यवतचकालस्यांगां गत्वेन प्रधानां गृहमायेन स्यादो वत्सुत्तमयो
रपि अंगां गत्वा तेन च गृहं तास्यनावसानवत्पराधोपक्रमता इति हेतुपरार्थत्वात्

भा ५
१८

भावादिप्रतिपादनेन ह्यस्य वेदश्रियागाम्यासकल्पकत्वेनांतरंगत्वात्तत्र सस्य प्राक्मे-
व सुतस्मै पराचमि स्य स्यापि कोलमरत्वमेवेत्यंतरंगतद्वाधोऽन्याप्येव न च स
ह्यस्यान्तरकाले करोगापि सोत्रस्येव कालानुगुहः शक्यः तथा त्वेसोत्रे न ह्यस्य
तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यासत्तेश्च बाधप्रसंगेनेकस्यैव समपाध्युषितकाल
बाधस्य न्याय्यत्वात् अतस्तस्यास्य कर्ष इति सिद्धं इति श्रीवेदेवक्तोभाह
सिपिकायां यं वसस्य प्रथमः सन्निपाते यत्रानेकेषां प्रधानानामंगा नो बाधके
न प्रयोगविधि नो यसं महासांगानो साहित्यावगमस्तत्र ईश्वरतो सा स प्राज्ञ
यस्याहे किं एकेकस्य प्रधानस्य संनियतो यकारकांगकां देकत्वेतरस्य कर्तव्यमित्य
वं कांता नुसमयो प्रवा एकेकसंग एकेकस्यैव तत्तरस्य कर्तव्यमित्येवं परार्था
नुसमपुद्गलविचिताया प्रधानप्रत्यासत्तनुगहात्प्रकृतितः परस्परसंश्लिष्टानामेवोपा राम
करागमि योजना रीगामेवैकस्मिन्पक्षे प्राप्तत्वाच्च कांता नुसमप एव प्रयोगत्वेन राडय १८

कारकांगमि प्रापे तोतिन कश्चिद्विरोध इति प्राप्ते प्रत्यक्षवचनेनेकस्मिन्काले सांगानो सर्व
षा प्रयोगविधानासुधानसाहित्यवरोधपिसाहित्यावगमादेवैकांगेन सर्वप्रधानानोपुग
यदप्यकर्तव्यमित्यथावगमेनेकमुपाकराण्यसंगे सर्वयशूनोत्तोनियो जनैकापे प्र
धानप्रत्यासत्तिस्तत्प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहित्यानुरोधेनेव कल्पनीया उपाकराणानुतरमे
वचनियो जनमिति पथा प्रकृत्यैवानुष्ठाने आवज्ञानावज्ञत्वं नु प्रधानसाहित्यानुरोधेनेति
न कश्चिद्विरोधः अत परार्थानुसमयः प्रवृत्तिके मविचारस्त्वेतदधिकरणोत्तरं दृष्टव्यः का
रणात् पत्रतु प्रधानविरोधो यथा श्रुतिग्रहद्व्याशते सहस्रैवाश्वरानेतावत्सु पुराण
शेषु श्रुत्यमारावु यद्विद्यैवैवामधि श्रयगो कत्वादा सनं क्रियेतततो द्यौरनतस्तत्र कां
ता नुसमय एव कर्तव्ययोगां नो यत्नवान्निर्दिष्टमिन्नगतस्य यावत्स्याविवसितत्वाच्चैमि
त्रिकगतस्य च तावत्त्ववद्वत्वादे एष शमनीयमायेनानुवाद्यगतत्वेनाविवसितत्वात्सा
हित्यबोधकवचनाभावेनानेकेष्वपि अश्वरानेषु प्रत्येकप्रयोगां गौववानुगीषिकर्त

मा ५
१२५

यत्वावगतेर्भाष्यस्थमेतदुदाहरणं साहित्यबोधवचनोत्तरं संभावनयेत्युक्तं तत्र सत्रादुद्बसाप
 ष्टशपनेयेन यजेरन्नित्यत्र हि उद्बसान्तमानवर्तकत्वत्वेनैव षष्टशमनीयवृद्धत्वादेः प्राप्त्वा
 धुक्तासाहस्यानि प्राप्ते तु निमित्तं कृतं स्यात्
 षष्ठातया अत्राप्राप्त्यवधेयत्वा धुक्तमवानेकनिमित्तसंविधातेनैमित्तिकं कृतं स्यात्
 भावे हि पुण्य इनेकनिमित्तसंविधाते तत्रैव नैमित्तिकोऽपि रेकैव प्रसज्येतेति पुक्तं एव तावच्च
 कार्यविधिः यत्रापि हि पुरुषार्थतया न केवलं तस्मात्तत्त्वं यथापुण्यत आनेकचक्रालादिस्य
 शाखावनेकगृहहाराद्ये च तत्रापि नैमित्तिकस्य सकृदुपानं किमुत तत्र प्रयोगसम्यक्
 त्रितरेण वारुणीयेऽत्र तश्चासौ यादिभेदेऽपि प्रयाजाद्यं गतं तत्रैवैकगप इनेककपाल
 भेदेन होतृत्ववच्चैवानुशीये तत्रैव प्रसक्तं निमित्तं समसंस्पर्शकारकेषु वृद्धाप्रत्य
 विधानेन तावत्त्वप्रतोतावपि एकप्रयोगविधिरिच्छीतत्वेन साहित्यप्रतीतेः पुक्तमेवैव
 उदाहरणं तत्रैव उदाहरणं केषु वृद्धाप्रसंग एव संनिधातिषु वृद्धाप्रसंगानुसमय

वच्चिरेवतुप्रधानविरोधेकांजानुसमयः। प्रधानेतुसंप्रतिपन्नरेवताकत्वात्तत्रमेवपुर
राशमात्रेननिमित्तसमसंख्याकत्वेप्राज्ञापत्यवरितिरुष्यंमुषिपरार्थानुसमयप्रसंगा
त्किंयानेकपरार्थइतिचिंत्यतेकिमेकैकमुषिनिर्वापयकपरार्थस्तेनचाग्नेमाग्नीषोमी
पनिर्वाययोरनुसमयःकिंचाचतुर्मुषिनिर्वापयकपरार्थस्तावताचानुसमयइतिचिंत्या
एकैकमुषिनिर्वायेयस्यप्रमासमंत्रसत्वाच्चतस्यैकैकपरार्थत्वमितिप्राप्तेऽंगययोय
राथेशब्दस्तस्यैवप्रयोगविधिनाविधानात्विहितस्यचांगत्वंनचैकमुषिनिर्वायोविहित
किंचतुर्मुषिनिर्वापयवाचतुरश्वतुरेमुषीनिर्वपतीतिविधानात्अत्रहिअर्थप्राप्तेनिर्वा
यानुवादेननागमात्रविधानंस्यामुद्युभयविधानेवाक्यभेदात्

पुरोडाशमात्रपयां स्रवो हिवत्त ए यच्चैरंता रूपानवीयस्य नियमेनाप्राप्तत्वाच्च अतश्च
उमृषिनिवापनेवानुसमया अतएववीप्सापुपयद्यत एवैकपालान्युपस्थानि अथैव शक्तिरा

तपकादशोत्तरतदितिसंख्यादिविशिष्टोयधानविधानात्सर्वकपालोपधानेनानुसमयः। य
द्यपिचकपालगनवद्भवमुद्देश्यविशेषणत्वात् इविविहितंतथापिअथत्वात्संख्याया
उपधानविशेषणत्वादिवक्ष्येययन्त्रिः। यद्यपिचतत्रनेत्रादिभेदादेकैकोयधानविधिर
पिकश्चिदुद्भव्येततथापिवक्ष्यमाणत्वात्स्माजिनास्तराण्यपेनैक्यसार्थत्वंसर्वोपधा
नस्यदृष्ट्यं। अतःआनेयस्यसर्वाण्युपधायार्गोषोमीयस्योपधेयानि। एवंदिह
विधौवधतीत्यत्रापिद्विविशिष्टावदानविधानादिरवदानेनानुसमयोनेवैक
कावसानेननचमध्यादवधतिपूर्वाध्यादवधतीवाक्याभ्यामेवद्विरवदानप्राप्तेस्त
द्विविधैयर्थः। एतद्विध्यभावेचतुरवत्तवाक्यस्थचतुःसंख्यामध्यादिपूर्वाद्वादि
संवंहविषयवसंयाचेतएतत्तत्त्वतुतद्विरोधादुपस्तराणिमिथारणाभ्यामितिते
कास्याचतुःसंख्यानुवादेएवइदंचत्वात्ताप्यविषयोद्विरवदानानुसमयकचनअ
नेयारोअवदानादप्रदानातेनानुसमयस्यवक्ष्यमाणत्वात्संज्ञायेतुत्रपस्तराणिमिथा

रुम
२०

रागयो संतत्रत्वात् श्वोद्यवदाने गृहीत्वा यपस्यो माह्यं कल्पस्वत्रेषु तु यपसो घवदाने गृही
त्वा यपश्चात् श्वोद्यवदाने गृहीत्वा यपस्यो माह्यं कल्पस्वत्रेषु तु यपसो घवदाने गृही
तियन्त्रेव ताकत्वात् एवं अजनाभ्यजनयवनपावनेष्वपि तत्र द्विविधं सत्त्वात् के के नने
त्रेण शरीरावयवेन वानुसमयोपितु अनेक यजमान के हीने एकत्र नेत्रद्वयेप्यजनक
त्वयनमाना तरेतर कार्यं सर्वावयवो येताभ्यजनादिना च प्रत्येकमुनुसमयः सत्रे तु
अध्वर्युर्गृहयति हेतुपितृत्यादिना तत्र तत्कारक दोषात्तरकाले त्वेविधानात्का
जानुसमय एव संयुक्ते सान्नाप्यवराज्यानि बोधोपायैः निम्नैस्त्वेष्विद्यवदानेना
नुसमय इति प्राप्ते च तत्स्वत्वे तु होतीत्यनेनावतौ देशे न होमाख्य संस्कारविधाना इथो
द्वावदानप्राप्तेर्द्विह विषयवस्तुतोत्यनेन द्वित्वमात्रविधानादुक्ते विधचतुरवेत्त होमस्यैव
कपरायेत्वेनावदानादिपरा नानेनानुसमयवस्तुतस्तत्त्ववत्तस्योद्देश्यत्वेन ततः पूर्वम
वदानप्राप्तेर्द्विरुपप्राप्त्याद्यवदानवाक्येनावदानमात्रे द्वित्वविधाने अलंकाराणां च यो

भा ५
२१

आवदानेपिस्तु ववदित्वप्राप्तापत्तेर्हविरे शनैवदित्वविधाने होमा रावपितरूपत्वे
विविशिष्टो देशेन तद्विधानेनैव वाक्यमेव रावपत्तेरवश्यं दित्वविशिष्टावदानविधिस्वीकारे
पिउपसृगादि विधिन्यायेन दृष्टार्थत्वाभापचतुर्वारत्वे होमविधुपगारकत्वस्या
प्यगीकारादवदानादिप्रदानांतस्यैकपदार्थत्वावगमनेन तेनैवानुसमयः वचनानु
समयमांशं जनोद्युयरासमानपरिव्यागादयोपपगरोतिदेशप्राप्तापत्त्येकपद
ार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेपाः ॥ अं जेनादिपरिव्यागात्तयजमानोपयनावत्त्वजेदि
तिप्रकृतौ अनवसर्गस्य विहितस्य दाय्यतिदेशान्नचानेन रागाप्राप्तेकादाधिक्ये
प्यसंयोगे सति त्यागनिषेधविधिः पादिके लोद्यापत्तेः अपितु संयोगाभावाभा
वरूपसंयोगास्य स्यान्नवसर्गस्यैव सहापार्थनियमविधिः अतश्च तेन तु गोवेन
सत्रोतिरिक्तेयुगोतावत्कांस्मानुसमयः सतुयेन केनापि यजमानेन धीरास
भवात्पदार्थानुसमय एव अमत्रोपितावदतिरिक्तपदार्थानाप्रत्येकमेवानुसमयः

वे २

रान
२१

यजुगो प्रकृतौ मान्ता एव दानादिप्रदानांतस्यैकपदार्थत्वादिदेशेनैसेपिन
यैवप्राप्तौ देवतान्यवरापनतावत्येव होतव्यं सोविषकृतामवेद्यतिता विषकृताम्यवरा
यततावत्येव होतव्यं पेडस्य वसतीति वचनेन कुं मान्त्वविधापिना परार्थमेव रावा
तिः नहि अ संवधियदार्थातु व्यवधाने प्रादुर्गते कपदार्थतासंपद्यते अतश्चैव दे
वस्येयजुगोप्राजापत्यन्यायेन देवतावदानादिना प्रत्येकमनुसमयः अतश्च तंत्रेण
देवतहोमः नवप्रकृतावेकस्यपशो देवताद्यवदानत्रयमानंतर्येण कृतमिती होपि
तथैव कार्यमिति शंकां प्राजापत्यन्यायेनैव पश्वैकत्वस्य प्रकृतावार्थिकत्वेन चोदक
विरोधाभावात् अतएव यत्र विभिन्न देवताकेयजुगोचोदकवितोषस्तत्रावरा
यी नत्रयं होमचैकस्य कृत्वा परस्याप्यवदानत्रयपूर्वकप्रदानांतकार्यं विषकृदि
जामसरोतुतंत्रेण वतत्रापि पदार्थानुसमयेद्वितीयहोमस्यानिदेशप्राप्तेऽवदानाने

भा ५
२२

तर्कबाधापत्तेः वस्तुतस्तु असंवेधिपदार्थोत्तरव्यवधानेपि पंचावतहोमसंपादकत्वेन
देवनावसानेऽपि प्राप्तिप्रदानावपचत्वापपत्तेर्विभिन्नदेवनाकस्तुलोपि देवनावसा
नादिप्रदानातेनानुसमयः एकदेवताकेनपदार्थावयवानासेवानुसमयइतिके
पिनिरोधः नानावीजेषु राजसूयेमयेष्टहपतयेष्वकलेहस्मानोवीहीणास्तो
मापवनस्पतयेष्वा मार्केचतुर्मितिनानावीजेष्टिराम्नातातत्रानिदेशप्राप्तानिहस्मा
जिनास्तरागाल्स्वलाधिवर्त्तनवीजावोपावघातपरावपनविवेचनफलीक
रायाअधिकराकतंडुलेप्रप्तानिहस्माजिनास्तरागाल्स्वलाधिवर्त्तनवी
जावोपावघातपरावपनविवेचनफलीकरायाअधिकराकतंडुलप्रप्ता
लनानितत्रद्विविहितत्वेनपृथक्पदार्थत्वात्प्रत्येकमनुसमेयानि न च
नद्यवसानस्यावत्तेहोमविध्यासिप्रत्ववत्सर्वेषामवघातविध्यासिप्रत्वत्वेन २२

कपदार्थत्वात्प्रत्येकमशेकोततद्यतिरेकेणापि अवघातवत्तत्पदार्थत्वात् अतः
प्रत्येकानुसमये प्राप्तेतत्रद्विविधेयत्वेपि पृथक्पदार्थत्वे अद्वयार्थत्वापत्तेः सर्व
षामेषावघातसंभवात्तनापि सर्वेषामेषामवघातपदार्थत्वेऽभवत्तुसम्यक्तं
योगाधिशेषस्यैवसर्वेषां तंडुलनिष्पत्तिफलीकावघातविधिशेषत्वेनैवविधेय
त्वादेकपदार्थत्वावागतेस्तावतातुसमयः एवंसम्यक्त्वमपि एकमेवेतिमिहितं
तिपात्रैव इतरथा हि हस्माजिनेमुसम्यग्प्रागा एकत्वेनापकारकत्वसंभवेपि डल्
स्वलेयाभ्योर्मेरावश्यभावात्तस्मात्हस्माजिनास्तस्मिन्प्राशित्रेतत्प्रसालननिन
यनंतेनानुसमयउत्कृष्टेतिपत्तिस्तत्रैवावेतिविवेकः एवंहस्माजिनास्तरागा
दियेषां तातेनतस्याप्यनुसमयतेषामपिपेयराविध्यैकवाक्यतयाएकपदार्थत्वा
त्तानंचैत्राकिमनुसमयपदार्थानांपदार्थत्वेननावसानुषेयत्वे एकमुधिनिकेपासव

भा ५
२३

तित्वप्रेऽनापि विहितत्वघटितमंगले इत्यादावति व्याप्रेऽनापि विद्यात्वं विशेषितं तत्
उपसरगाहस्माजिनास्तरगादावति व्याप्रेऽनापि पगानवपवत्वे सति निरुक्ते क्रियात्वं
अवपवत्वं स्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् इष्टविधयोक्त्या तरोयकारकत्वमिति चेत्
अवघातस्यापि इष्टविधयोक्त्या येषां यकारकत्वेनावपवत्वायत्रावव
घातादियेषां तेनानुसमयापत्तेः अवघातकालीनतरंगजयादिमंत्राणां स
इष्टविधयोयकारकत्वेनावपवत्वात्तापत्तेः किंच सत्यपि अथपवत्वे कस्मा
जिनास्तरगायस्तरगादीनां विहितत्वतागत्वात् यो गविध्युपसंग्रहणसाहि
त्यावातेऽप्येकानुसमयः किं न स्यात् एवमवघातस्यापि होमवद्विः संस्का
रकत्वात् येषां वघातेन प्रत्येकानुसमयः किं न स्यादिति चेत्तानस्यपि पितृ
स्माजिनास्तरगादीनां स्वतंत्रविधिविधेयत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वात्

राम
२३

वघाताद्येवात्वेन तच्चारैव प्रयोज्यत्वात् त्रगमात्ररनुसमयेनैवानुसमयइति न प्रापेकमनु
समयः प्रत्येकं साहस्यनवगतेऽथ वयरावपनादिप्रसात् न निनयनाताना मपितं दुत
पयावघातकालोपयोगितया वघातार्थत्वात् त्रयथकपस्यता अतएवाध्यार्थमपि
तद्गं न एष्यक्यस्यः एवमुपसरगादीरपित्वव्यसंसर्गद्वारा होमार्थत्वात् तत्वाते
अगाप्रयोज्यतेति न एष्यगुत्तमयः अवघातस्यापि अथवा होमार्थत्वात् तत्वाते
न होमविधानात् तच्चवेनावघातहोमस्यैव प्रयोज्यत्वेनानां शिपि एष्यकप्रयोज्यत्वा
कल्पनान्न एष्यकपस्यत्वं अतएव यस्यैवं नाम स्वातंत्र्यात् प्रयुक्तिविषयत्वं
गविधिविषयत्वं यस्यावपत्वेन संमतानां हि स्माजिनास्तरगादीनां वघाता
दिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते अवघातादीनां तु ना
यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानोत्तरकालत्वेति यतस्तज्ज्ञानं प्रयोगविधिनांगप्रधानं

मयविशिष्टभावनाप्रपञ्चिज्ञापनेनांगप्रपञ्चेवपिप्रधानप्रपञ्चन्यथानुययन्निप्र
 सृजत्वाभावात्। अतश्चयत्प्रपञ्चन्यथानुययन्निविनेवयत्प्रपञ्चिविषयत्वज्ञाने
 सततपरार्थतरामितिसिद्धेविकारे हेतुपुण्ये अनुयाज्ञानोपवरात्तेनानुयाज्ञा
 न्यजतीतिपक्षेयस्यसतप्रयाज्ञानांतुमुद्रमवाज्यप्रकृतिप्राप्तं। प्रकृतौचोपभस्य
 कस्मिन्नवपात्रेप्रयाज्ञागभूतंचतुर्होतृत्वात्तस्मिन्नेवकालेनुयाज्ञार्थंचतुर्हो
 तृत्वात्हीतमासीत्। अत्रापितथैवगृहणप्रयाज्ञाज्यस्यरक्षिसंसर्गोत्पन्नवे
 ष्मणापोररक्षार्थत्वेप्रसंगेनाप्राकृतकार्यकारितापक्षे। समानयनवेलायां प्रया
 ज्ञाज्यस्यन्यूनत्वापक्षे। अतोवश्ययात्रैकत्वमनुगृह्यते। सोवाध्यतांविपरीते
 वेतिचिंतायांयात्रैकत्वस्यश्रुतत्वात्परार्थत्वाच्चवाधानुपपत्तेः। नस्यैवमंत्र
 यः। कल्प्यत्वेनपरार्थगुणात्वेनचैवैवल्पादिषाकोपाधिकरणाभ्यामेनवाक्ये

राम

२४

एवंअथावुपभूतोत्प्रेतदाक्यावगम्यचतुष्कद्वयसाहित्यवलकल्पेककालकत्वस्यापि
 नचप्रकृतौतपोत्प्रेतकल्पत्वादिरावन्नावलेपिविकृतावतिदेशेनप्राप्तयोःसम्यो
 समत्वान्नकेनावलेपितिशङ्का। अत्रकल्पत्वादिरूपववावलस्यविकृतावसंभवे
 पियस्येतद्वत्त्वादिहेतुवत्तावलस्यविकृतावपिनियामकेलोपपत्तेः। संभवतिच
 विकृतौनियामकोतरासत्वेप्राकृतस्यापिवत्तावलस्यसंप्रदर्शनावेवैवंचतुर्हो
 तृत्वाभ्युपनिषत्प्राथम्यजघनत्वस्येवनिपासकताअतस्तस्मिन्नेवपात्रेअनुयाजक
 रणावेलायाप्यस्यज्यगृहणामितिप्राप्तेयात्रैकत्वस्यपरार्थत्वेमिअनुषेयपरार्थ
 मात्रवत्त्रिकस्यतद्वैमलोभावात्प्रत्युजसासाद्रहणांगभूतकसकालाद्यप्यस्य
 पाज्जगृहणांगभूतपात्रांगैकत्वस्यांगगुणाविरोधन्यायेनैवैवल्पात्तदेवोपभूदय
 सपात्रमुद्रंरक्षिसंस्तुतंचतुर्होतृद्वयमाहं प्रकृते अमयैकत्रिकाभ्युपदेश

भा ५
२५

शमुष्णकपाले निर्वेदेदिति न ह्यत्रोधिं वेद्याप सोत्रं जुहोतीति उप हो मा विहिता प्र
कृतो च प्रधानस्त्विष्टकृतो मध्ये वा वनिकानां गिह हो माः समाख्याता भूत इत्येव हो
मानां नारिषेभ्यः पूर्वमनुष्ठाने औपदेशिक प्रधानपाठकमेवा प्रधानानंतरपस्य
विहितत्वात् इत्यहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिषेभ्यः अथ समस्त्वित्वाच्चेति प्राप्ते
उपकारसाकांक्षया विहृतिभावनया लुप्तोपकाराणां नातिदेशिकानां संगानां
प्रथमं हीतत्वेनोप होमानां मन्यतराकांक्षया यश्चा रन्वया इति देशस्य च प्रधा
नवाक्यशेषत्वस्यैव न्यायवा इत्युपगमेनोप होमानां नातिदेशिको गयुक्त प्रधा
नोत्तरमेव पाठेन क्रमावगाते यश्चा देवकराणां तत्रापि वा स्यात्तर्थात् तत्कृत्यत्वे
प्राप्ते मध्ये जुहोतीति वचनेनोप होम समाख्यया चात्रेति स्थानेति देशाच्चेनारिषे
भ्यो नंतरं कापी कृतदेशान् राजसूयं अभिषेचनीयसोमयायानंतरं प्राक् दृश्ये
पातविदेवना इत्यभिषेकांता राजसूयधर्माश्च सौख्यतिराजमंजिनातिशो नेशप

रान
२५

माख्यापयन्मिषिच्यत इत्यादिभिर्विहिता भूतत्राभिषेकस्सावद्वचनादेव मात्वेरस्य सो
त्रं प्रत्यभिषिच्य नरति अभिषेचनीयमाह इकांक्षेयकृष्णवश्यं कुर्वेति च न तत्सर्वं य
ठितानामपि विदेवना हीना मय कर्षे वेदिकरात्र्यायेनापूर्वाणां मध्यावद्वक्तृमत्वा
भावात् अभिषेचनीयोत्तरमाप पाठस्य सत्वेन पूर्ववत्प्राकृता गान्तरमेव करणमिति
प्राप्ते पूर्वप्रयाजा इव द्वक्क मत्वा प्रावपिदु रानी मेव प्रत्यक्षेण पाठेन प्रकारजस
प्रयोगविधिरिति होतानां विदेवना अभिषेकांतानां वद्वक्तृमत्वा ययत्नो अभि
षेचनीयपाठेन प्राकृता गानां मानुसानिकत्वेन तैः सह विदेवानां हीनां मित्रप्रयो
गविधिरिति होतानां क्रमकल्पनानुपपत्तेरभिषेकाय कर्षेणाय कर्षेणैव वि
देवना हीनां प्राकृता च होतानां याज्योतिषो मप्रकारो समाख्याता च पुनंचानारभ्या
धीतं वैकल्पिकं सोमयागागतत्वं करणोचसा विहृता मावा संभरणा इत्युपपन्नं गभ्या

भा ५
२६

तावमाः श्रुताः पञ्चाव सचपन ज्योतिषो मागदी सगी पाप्रयोगो देशेन केचि इत्याः श्रुताः
तद्वदी सगी याया याः सामान्यतः साम प्रकरणा म्यात दी सगी पाप्रवेय सर्थः सह पाठेन व
द्वक मत्वा वग माञ्च पुन प्रकरोण दी सगी याया गुण मात्र श्रवणो न पाठा सावाचे सा वि
जो दी ना मा गंतु कानां दी सगी याया दिन क स्याते निवेश इति प्राप्ते गुणो नापि गुणानु उ य
स्थिते सदा के गुणानु उ इश्यतु या संकीर्तनाच्च गुण गुणानो र क स्यान्वावगते प्र
य सगी विशेष रु पेय च पाठे न सामान्य रूप स्यात् स्पवाधान्पूर्व सा वित्रा इय पञ्चा
दी सगी येति सिद्धं सन्निपातं तत्रैव दी सगी या गुण श्रवणो नै र रुक्म प्रति मोच
नादि च पनो गं श्रुतं आतिषो म प्र करणे च सामान्यतो दी सगी या नै र दी सित सं
स्कारा इ र ना इय त इत्रा पि विशेष पाठे न सामान्य पाठ स्पवाधा के सगी या नै र
रुक्म प्रति मोच नादि कृत्वा ततः दी सित संस्कारा इति प्राप्ते विशेष पाठ स्य पञ्चाभ्य

राम
२६

वमात्र बोधने नाम्ना सिद्ध स्यावर्जनी पत पाप्पु य पञ्चौ दी सगी या नै र यो निया म क
ता सामान्य पाठे न रुक्म प्रक मान दी सित संस्कारा नै र दी सगी या नै र रुक्म तात दिन क स्याते रु
क्म प्रति मोच नादि कार्य इति श्री श्रुतं चारु व देव कृता भा र दी पि का पां पे च म स्य दि
तीय विव द्विः विहता वेकार श प्रया ज्ञान्य जति षट्प म र द त्या दि वै कृ ती अनेक
युक्ति व स्य विक संख्या श्रुता सा प्रति प्रधानं गुणा व त्रि म्या येन य स ह ज्ञा दिव दे वै
क स्मिन् यु या जो से पु त्ये क म भि सं वे ध्य त इति ये के कृ प का द श वार मा व र्त नी य इति प्रा
प्ते द्वि ता दि सं ख्या या ए य कृ त्व नि वे शित्वा दे के क स्मिन् च स्व पि वा ए य स म व र
व त्रि वि ना का द श ता नु प य त्र रु स न्न वा क्य गत त्वेन च क र्म मे र क ता यो गा इ व श्य के
ज पु म्ने प्र या ज य दे प्र योग ल सगी या सं ख्या वि धौ व र स हि तै र व प्र या जै स ल रु
तां स हि त प्र या ज प्र योगा र्णा स हि ताना मे वो द श त्त वे सं पा द्या सं ख्ये ति प्रा व दे स्त

भा ५
२७

तस्मिन् प्रयोगो गामन पदार्थो तरं येन लक्षणं स्यात् अपितु प्रयाजना मेव यत्नं तं च
तत्त्वं यथैव प्रकृतौ पेच प्रयाजनादस्यो रीत तद्वाप्यजास्य वा त्वि जापव्यक्तं प्रयाजल
रूपव्यापक जास्य वच्छेदेनोच्यते तथात्रापि एका दशलक्षं सख्या संप्रत्ययं तावच्छेद
नामुक्तौ बलं स्यात् अतस्तद्भावेऽपि व्यापक धर्मा वच्छिन्नो देशेन विहितैका दशा
त्वादिसंख्या अनेकव्या सज्जव त्रित्वस्या भाव्या द्युक्तं तत्तराणां स्य संज्ञा यव
त्वकृतिरूपव्यक्त्यधिक्य क्री षडेका सियति निनाधिका इति सर्वं स्यादुक्तं
द्वि नवैव प्रयोग लक्षणं भावेति त्वु आहुती रित्या दवपि व्यक्ति भेद यत्ति त्ववि
धेयता वच्छेदक विज्ञातौ यही मत्वस्यैकस्य पूर्व मत्त प्रत्येन मे इति योगिता वच्छे
दकतया त्रयो गामेव तेषां कल्पनो ययत्तौ तत्र द्या क्तत्वस्य प्रति योगिता वच्छेदको
भूतस्य विधेयता वच्छेदकत्व कल्पने गौरवात् प्रकृते तु क्तं प्रयाजलस्यो दृश्यतश्च

राम
२७

एकत्वात् संख्यायाश्च विधेयत्वाच्च काचित् कल्पने त्वैव म्यं स्वस्थानात्र तत्र प्रयाजै
का दशलक्षादिसंख्या स्वसंप्रत्ययं व्यक्तं तत्राणां या सि पंती चतुर्थोत्तम प्रयाजजाती यान्येवा
सियति तदंग भूतेषां प्राकृत तदंगे देवता प्रकाशके योरपेक्षयोः प्रेक्षयोर्मध्ये वताम
म्येषां मप्राकृत देवस्य मंत्राणां पशा वा मीना ततश्च दि आधानात्र या गाम भ्या सस्या
ततो मंत्राणां मय कर्षापति सति द्या गत्व स्या उ यस्मि ते श्व अतः संज्ञि धाना विशेषाच्च
तुर्थोत्तम प्रयाजयो रेव चतु श्व तुर्वा रमा वत्ति उभयवा भ्या सत्र ये च प्राकृत देव
ता बाधो लक्षणं या वात देवता स्वकाशन मिसम्य देत त एव मनया जे स्वपि मंत्रलि
गावशा देव प्रयसानुयाज स्या द्या श्वत्वारो दशम श्व द्वितीय स्या द्द मयं यो पंचम प्र
त्यय भ्या सः नवमै का दशोत्तमो यस्मि ति यत्र नून किंचि उ मकं तत्र विषम स्या द्य
सपाद्य संख्या कस्य लो अवश्य कल्प्या या अधिका या आवत्ते रंति म विषयत्वात्

भा ५
२८

वैष्णव्यं तिमविषयकत्वं मेवेत्यपि वक्ष्यते। यत्र तु सप्तसंख्यायै संख्याकैवावृत्ति
यथा तिस्रस्य पञ्चमुषड्विंशत्येव वृत्तैकैकस्याद्विंशत्यपि पञ्चमुषड्विंशत्येव वृत्तैकैकस्याद्विंशत्यपि पञ्चमुषड्विंशत्येव
तिमाया एव वृत्तगव्यं। समुदाये विहितकार्यमथानुपपत्त्येवमानाया आर
त्रः सर्वविषयको विद्यातः तत्र वृत्तिरनुवाकपथ्यतामिह संसर्गादनुवाकस्या
वृत्तिरनेन न प्रकृतेषु पञ्चमेव वारं कृत्वा पुनः कार्यमिति हेतुकलितवस
वृत्तिरिति प्राप्ते प्रथमद्वितीयादौ तृतीयात् पूर्वकारात्कृत्वा तद्वृत्तितव
शब्दतो वाध्यते अतः प्रथमद्वितीयादौ तृतीयात् पूर्वकारात्कृत्वा तद्वृत्तितव
यै तिस्रस्य न विद्वद्विद्वेति सिद्धे समिध्यमानवतो एव दर्शनाभिधेनो नाप
त्रैकाविंशतिरनुवयादिस्य चाधिका संख्या श्रुता रुद्रागमेन संख्या परां दर्शने
वक्ष्यते तद्वागम्यमानानाम् चाप्यपि न्यायेन तन्निवेशः प्रसज्यते तथापि इवैव

गम
२८

समिध्यमानवती अमुं समिद्धवती यदंतरा तद्व्याप्य इति द्वावाप्यधिक्यं तदालंत्वेन स
हस्यसामिध्यमानवती समिद्धवत्यंतरालस्याप्राप्तिवत्कल्पितविधिविहितसम
त्वात् तदंतराल एव सती सा वागम्यमानानां निवेशः न च धाव्याप्यस्याभिधिताना
मेव सत्र विशेषाणां तद्विशेषाणां सत राले निवेशो न्येयोतु अत इति वाच्यं। धी
यमानत्वयोगेन सर्वेषां सवधाव्याप्यश्चाच्यत्वा इति प्राप्ते नाप्ययोगिकः। सोत्रा
वागम्यमानास्वपि धाव्याप्यशब्दप्रयोगाय ते। गतिना सामिधेनो धेव धाव्याप्यशब्द
स्यानुशिष्टत्वाच्च। अतोरूपवोयं सोपि यत्रैव वेदे एषु याजवल्के धाव्ये इत्यादिना
पाणिनीयवृत्तस्यैव तेषां मेव चोतराले निवेशः। अन्येषां तद्वृत्तिरनुवयात् तद्वृत्तिरनुवयात्
व्याप्यमधाव्याप्यशब्दकाया अमेव तद्वृत्तस्य सच स्त्रिषु भाष्ये इहानीत्येते निवे
शदर्शनमुपययते सोम प्रकृतौ बहिष्यवमानेन यत्तु चः सोमो यो नृस्य पथे

भा ५

२८

रुश्वेत्वेवं संज्ञा विदुः द्वस्तोमकायां च विकृतौ व हिष्य व माने अगा ग मो वश्यते
 त्राग म्प मानानां अचो प्राक् पर्यासा निवेशः पर्यासा मश व स्य न री पर्यासा सं सत्र प
 यो सदस्या रावतव च नत्वेन प्रसिद्धे समा स्य ये वाति म स्थान ता व ग ते स्त र वाधा
 धं प्राक् पर्यासा राग ते नानिवेश के ल्प नात् अत एव द्वा र शा हे पा धि के द्विती
 ये ह नियं च द श स्ते म के स्तोत्रीया नु रूपौ पठित्वा च धरा वं तो त चो समा म्ना य यश्च
 त्पर्यं सः पठित इति प्राप्ते प्रकृति स्त स्या नु रूपानं त र्यं स्य पर्यासे वा धे प्रमाणा
 भावात् समाख्या या श्व प्रकृतौ पाठ प्राप्ता तिम स्थान क लो नु वा द क्त्वेन स्या
 न विधिवत् कल्पा क्त्वा भावा इत्ये वा गं त नानिवेशः द्वा र शा हे पा धि के द्वितीये
 ह नि तु वा च नि के च धरा वं तो स्त च योः प्राक् पर्यासा इ नु ध्या नं त र पित यो र वत
 दि कारं ख न्ये सा मा ग म स्त त एव अने त ते र योः पत्र तु विदुः द्वस्तोम के ल्प व क्तु

राम २८

पुत्र रयो मो ध्यं दिना र्भे व प व मान यो र्व श्य मा राः सा मा ग म स्त त्र स नो ते अनार म्पा धी ते न त्री
 णि ह वै प त्र स्यो र श णि गा प त्री च द्वय नु ष प अत्र त्वे वा व पं ति अत एवो द्वयं ती ति व च ने न
 प्राप्ति व ल व ल व वि धि श क्ति के न गाय त्रा दि ध्ये व सा मा वा य वि धा नात् अतो नां त इ ति
 प्रत्यु रा ह र गा मा चो मि रं ग र हे ष के पा ति प्रा क र री का नि गृ ह गा म्ये इ वा प वा री ति ता नि
 य था पा ठ मे ष व स्थि ता नी ति न ते पु चिं ता या नि त्व न र म्पा धी ता नि ते ष्य पि पा त्रा श्व
 र म्पा र्थे प्रा क र णि को वि नि यो ग स्त त्रा पि किं त यो ग वि धि पा ठ वे ला रे वा नु ध्या न सि द्धे न
 चिं ता वि ष य त्वे अत एव न त यो रं ते क र गा अपि तु प्रा तः स त्र न य व धा रा म हे म्य पूर्व मे व
 व क्तु अनार म्पा धी त मे व ते सां या गा ग त पा पि नि नि यो ज के वा कं त त्र गृ ह गा म्य या गा
 म्पा ता प का र क ल्प ता म थ्या इ म्पा स म मु री या ल्प क स व न द्वा र क त यै व या गा ग त्वा द्वा
 र म्भ त स व न भे द न प्र ति स व नं गृ ह गा नु ध्या नं नि र्वा या ग स्य मे त्र स्ये व मु धि रू प द्वा र मे

भा ५
३०

इनाएवमनारम्भाधीतानां विविक्तानुपदधातीत्यादीनामपि प्रसिद्धिर्हि मेरेनानुष्ठाने
 विविक्तानुपदधातीत्यादीनामपि उपधानं तत्कृतानां सुपयोग्यपक्षा
 योतस्मादिति तत्सर्वमायुरेतीत्याद्यर्थवा इवशा इमं गत्व प्रतीतावपि अग्निय
 इमिधेयस्य इति रमकचित्तिद्वारकतपैवतं गत्वा वगतं प्रतिवित्यादिति या
 काविरिति वचनं तु प्राकरिणिकेष्टकमिष्टायमिति प्राप्ते इवायवादिन तत्तावदेवा
 म्यासं संया इने द्वा रया गोपकारकत्वेवमिद्वे सवना रं मस्यानुष्ठानं कत्वेपि द्वा
 रत्वे प्रमाणाभावात् न प्रतिसवनमावृत्तिरपि त्वत्तद्वानुष्ठानं एवं विविक्तानुपदे
 पिनप्रतिवित्यनुष्ठानं अतः विविक्तानुपदे न तु यां कां च न ब्राह्मणवती मिष्टका
 मभिजानी यात्रा मध्यमायां चिता इत्युध्यादिति तच्च नेन मध्यमचित्तानुपधा
 नं अत्राहि अमि पूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षज्ञानवाहित्वा तवाक्यार्थकत्वाच्च प्रत्यक्ष

ब्राह्मणाविहितेष्टकोदेशेन मध्यमचित्तिरूपरेशविधानं उपधानं तु प्रकाराप्र
 माश्रयः प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वेवदष्टकावाविश्रुतशब्दविनियुक्तं मंत्रोपधेयत्वमि
 युक्तमेव भूयाधिकरतो नवप्रमसु ब्राह्मणवत्त्वस्य रेशविशेषणता तद्येन विधि
 रपरामर्शकेणाविशिष्टो देशोपपत्तेः अतो मध्यमचित्तावेवोपधानं नवे हं प्राकर
 णिक विषयं अविशेषात् प्राक्लोकं एताया मध्यमायामपि प्राकरिणिके
 ष्टकोपधानानंतरं मेवोपधानं विविक्तानुपदे न तु प्राक्लोकं एतायाः आगंतुवत्त्वा
 तानेव देवास्यानं पश्चिदंतरेतपापूरयतिलोकं एतां छिदं एतां तिवचनेन लोकं
 एतायाः पूरणा यत्वा विगमात्तस्या अतो निवेशावगते सतः प्राक् निवेश विविक्तानुप
 देनो लिङ्गा देवमंत्रस्य छिदं पूरणा यत्वं अस्य वचनस्य तदर्थता विधापकत्वाभा
 वात् केचिन्मंत्रस्य तादृशायकत्वेपि दष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च अस्त

भा ५
३१

नामं चेष्टिदृष्टकत्वस्यैव कायासत्त्वरक्तत्वे विनानुपपत्तेस्तस्याप्यपिततत्तथापि त
स्यचित्ततरपि सावकाशत्वाच्चित्राया हीनामते निवेशमप्यस्मिन्निरवकाशस्य बाध
नचलोकं यत्ताया अपि प्रत्यक्षवाह्यावत्वात्तच्च सचित्तिमात्रविषयत्वे इति
करणा विनिपुक्तत्वेनास्य संज्ञास्पृष्टकात्तु विनिपुक्तत्वात्तच्च सचित्तिमात्रविषयत्वे इति
थापितत्वे चित्तस्य वातरप्रकसापठितत्वे तत्रैव निवेशाय ते श्रुतमहाप्रकरणा
पठितत्वे चोत्तिमाचित्तात्वे तु निवेशाय ते कथं सावकाशत्वं सति वाच्यं परा
यत्नतिगा इव दूरभेदोपपत्तेः सर्वविषयत्वादिति प्राप्ते चित्राया हीनामते निवे
शलोका यत्तायां छिद्रपरणुरूपफलस्यैव बाधयत्ते वैरपूर्वपठिते यकोपधा
नोत्तरत्वरूपकमवाधेन चित्राया हीनामते निवेशः संसृते आ राम
धानस्य नैस्ये तोत्यतिवाक्ये निनिष्कारकत्वावगमादधानमात्रेणैवोवाप्तिनि ३१

अतिरिति सिद्धत्वा हीनामाधानमात्रानंतरमेवोत्तरकृतनां प्रवृत्तिः पवमानेष्वप्युक्त
परिभाष्यकारमता इम्मंगत इति द्वेषवापि सुखोत्तराभा विवृतयुगोपिनया सं
मागवसे स्वारदिशे बाधायका यदितुवार्तिके का स्मता एव नानां गंत इव हस्यति
सर्ववदेता अग्निनां स्यापका इति न के चोच्चिक्ते नानासाधानानंतरमेव करणोपि
पवमानेष्वीनां वैष्यर्था यतिः अग्निवैरस्य मग्निहोत्रेणानुद्वेतीति यत्र मानेधि
भ्यः प्रागेवाग्निहोत्रप्रवृत्तिर्दृश्यति अतश्चाहिताग्निर्नेहोत्रे रावं भ्या इध्यादि
या चाहिताग्निवृत्तवदेवाधानोत्तरमेव कृतुप्रवृत्तिरिति प्राप्ते भाष्यकारमते
वत्तत्तद्वाक्येनैरप्यश्रवणोपि एकस्या एव कत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्य
त्र प्रमाणाभावः प्रसुतपवमानेष्वीनामेव स्वविनिपो उक्त्वा कोऽत्र इव नीयो त्या
इकत्वावगते राधानस्य गुणा वाक्यावगता हवनीयो त्या इकत्वे विलेवो पस्थितिके

भा ५
३३

पप्रसयविधानात्कर्मत्वाद्यस्यथानुपपत्त्याचभावनासोपारमिकर्मकचपनकर
 ताकभावनायाएवमतायानिमित्तत्वावगते रमिशब्दवाच्यस्यचज्वलनाख्यस्या
 नेऽस्यरूपेणाचपनकर्मत्वाभावाच्चपननिष्कारिनस्यडिलाधारत्वेद्वाराकर्मत्वा
 वगतेराधारतायाश्चसागयागसमाप्तिपावइतिव्यक्तेःकलेत्स्वागिनकर्मक
 चपनकरताकभावनायाभूतत्वावगतेस्तदंतरेवाग्निविद्वतानिआहिताग्नि
 यरेतुपद्यपिप्रत्ययेनतथैवल्सतायाभावनावगतेस्तस्याएवभूतायानिमि
 त्तत्वावगतिस्तथापिज्वलनाख्यस्याग्निराधाननकर्मत्वेस्यस्वज्ञेयावांतरा
 पूर्वाधारत्वेनैववाच्यत्वात्तादृशस्यवाधानांतपवनिव्यतेस्तदंतरेवाहिताग्नि
 वेतातिस्वाहवनीयत्वादित्नाकर्मत्वेऽश्रुतेनयवमानेव्युत्ततनिव्यत्रिशंक्ये
 नापत्वेताश्चागोवैष्णवमैकादशकपालेनिर्वयेरीक्षेपिप्यमासादितिरीक्षणीये

रान
३३

वेसावरीसार्थत्वेनदृष्टस्यपस्यक्रियायांक्रियायामुपपदेविहितस्यश्रुताद्वगस्य
 तेहैतदस्यपतिमेत्वनपादस्यपतिकस्मविधायादीसपतीत्यादिनाततोपयेवरेता
 नादीसार्थत्वेनवदंतादनामभिव्यक्त्यर्थत्वेदीसाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात्अनेकेषुदीसप
 तियेषुतल्लसरायांप्रमाणाभावाच्चकिंचाद्वरूपयमनियमपरिग्रहानुकूलयो
 ग्यतारूपायादीसायाश्चभिव्यक्तिर्नतावइनुमित्यात्मिकाइहादीनांभिव्यक्तिरित्वात्
 नापिस्मरणात्मिकासेवधित्वस्यप्रागज्ञानात्अस्तत्वादीसरायायाएवदीसाया
 इकत्वेतथापिनतदंतेदीसितधर्मायमनियमादयदीसितोसिदीसितवाइवइस
 त्यमेववदमत्तजमित्यादिआवेदनप्रेषणाइहादिहानोत्रमेवयमनियमप
 रिग्रहविधानात्इतरथाआवेदनस्याद्वयार्थत्वायतैःअतएवयमपरिग्रहप
 वदीसैतियार्थसातायिलिखनमप्यपास्तेआवेदनप्रेषेदीसासेवंधात्तरकाले

भा ५
३४

यमनियमपरिग्रहाभिधानात् स्वयमेव दीक्षायाश्च द्रव्यत्वाभिधानाच्च अतो रंजरी
नामपि दीक्षार्थत्वात्सर्वान्ते सा नचैवं नैरये स्युश्च वराणादिकल्पायक्तिः अरक्षार्थं तये कश्च
योगविधियपरिग्रहेणा समुच्चयावगतौ अवांतस्कार्ये नैरये स्योय पत्तरिति प्राप्ते दीक्षणी
पावाको दीक्षस्य मारादितिल्य द्रव्ये येन तस्या दीक्षार्थत्वं तावद्वगतं रंजरी नो तु शा
जंतरी स्यति परश्च वराणां न दीक्षार्थत्वं मवगम्यते अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वं मे
व प्रथममवगम्यते पश्चात्तु तत्संबंधात्प्रयोज्यव्यापारस्य दीक्षार्थत्वं रंजरे न घटं का
कारयतीत्यादि वत कथंचित्कल्प्यते न च शीघ्रावगत दीक्षणी यथेव करमपि अग्नि
यो मसंस्थां कृत्वा वेदिरारयः कार्य इति द्रव्यं अथान्येनेति एतच्छब्दार्थे निरूपिते
अग्निशब्दार्थे निरूप्यते अथ शब्दस्य परे प्रकृतादितरघसंनिहितं तद्वाचित्वात्संस्था राम
नां संनिहितत्वेन तास्वेवाग्निषो मोत्तरत्वस्य विधिरिति प्राप्ते न तावत्संस्थानां प्रकरणेन ३४

संनिधानां विरुद्धित्वात् अधिकारोपि ज्योतिषो मस्यैवायववावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव
संकीर्तनाच्च यज्ञानां ज्योतिषो मोत्तरादीनां मध्ये अग्निषो मसंस्था कथं व प्रथममिति मु
क्ते अथ यो मप्युत्तरादीनां यज्ञपदेनोपादानाच्च नचैवं संस्थानां मयजत्वा इत्युहारा तास्व
प्याश्च यस्य पजत्वात् अतश्चाग्निषो मसंस्था क ज्योतिषो मान्यताद्विकारमात्रे तदुत्तरका
लत्वविधिः न च ज्योतिषो मे यज्ञांतराये स्या प्राथम्यमेव प्रकरणानुग्रहाय विधीय
तामिति वाच्यं यववावेत्यस्यार्थे वा इत्वेनाविधायकत्वात् अथान्येनेत्यनेन ततोपविधि
प्रकारलिप्तया पागांतराद्येवाग्निषो मपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरत्वसमानियतस्य वि
धानसंभवे प्रकरणावावस्या दोषत्वाच्च नच प्रकरणांतरस्या येनात्र कर्मांतरत्वशं
का यववावेत्यनेनार्थे वा रे नोत्तरादीनां यज्ञांतराणां संनिहितत्वात् न च तत्रैव कर्मांतर
त्वशंका तस्योत्तरकालत्वात्सिद्धप्राथम्यत्वावकत्वेनोपादेयत्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वा

भा ५
३५

नाशेयकतया कर्मतराना सेपकत्वात् अतः सिद्धं अग्निषोमसंस्था कृत्वा त्रिषोमसंस्था तद्वि
 रमात्रेते दुर्गकालत्वविधिरिति एकस्तोमेवानुयोर्वेदत्रिवरस्य यत्र कृतुमायद्यते स्तं
 ययति पंचदशः सतं यः सप्रदशः सतं यः कविंशः सतमिति वाक्यं शे षेयकस्तोमका
 नासेव संकीर्तनात् तेषां सेवान्यशब्देन महारात्रे वा त्रिकालत्वविधिरक्ताधिकार
 गान्यापनोत्वेतत्र वाक्यं शेषस्याप्युपपत्तेः यो हि त्रिवस्तोमप्रकृतावनुष्ठित
 श्वो रकेनाम्ययत्र कृतुं श्रायद्यते प्राप्नोति सस्तोमसं यत्र कृतुं अभ्यस्तत्वादी यपत्ती
 तितस्याधः संभवति वस्तोमांतरं सत्वे पित्रिवरादेरपि सत्वाद्देनेकस्तोमककृतुदी
 यकत्वं पुत्रांतरं सत्वेप्येकस्य गुणावत्वविवक्षया पितृदीयकत्ववत् वस्तुतस्तु गुणा
 विशेषस्य प्रकृतेः अविद्यमानत्वाच्चिगावारिमात्रस्तोमककृतौ च त्रिवरादेरभावेन ही
 यकत्वानुपपत्तेर्वाक्यं शेषस्य कृतुविशेषो यस्याप्यकत्वेपि विधौ प्रतिप्रधानं त्रिमायेन स

राम
३५

वार्थत्वप्रतीतेः संदेहाभावेनाक्ताधिरगान्यायाभावान्न वाक्यं शेषस्याविधिसंकोचकत्वक
 ल्यनावसाः अतः त्रिवरादिमहाराज्योतिषोमीयागामीचोयलसराः तदंगमात्रस्य तद्वि
 कृतावभ्यस्तत्वेन तद्वि कृतिदीयकत्वात् तद्वि त्रिकालत्वस्तु उपपत्तेः अतएव कल्पेन
 सोमो रमहाराः तत्र सोमकोगाभ्यासाभावात् अतस्तद्वि कृतिमात्रस्यांतरकालतेति
 सिद्धं इति श्रीखंडदेवकृतो भाट्टोपिकायां यचमस्य ततोयः क्रमकोपः तदेवंतिरूपि
 तेषु क्रमकोपः तदेवंतिरूपितेषु क्रमप्रमाणेषु उत्तरोत्तरस्य संवेत्यं प्रगे वास्माभिर्निरु
 पितं सुबोधत्वात् न सत्रकारणान्यते शिष्या नुग्रहार्थं तु द्वविदुष्यते। अतिविरोधेपा
 रस्य संवेत्यं यथाश्विनो रशमो गृह्यते तत्तृतीयं जुहोतीति अत्र यागो र्देहवायवो
 ह्नातिमेवावरुणां गृह्णाति अश्विनं गृह्णातीत्येवं च धाराश्विनं गृह्णाति स्य तृतीय
 स्थाने प्राप्नोति रशमं अतएव रशमस्थाने नुष्ठाने तत्तृतीयमिति तु यागप्राप्त्यानुवाक्य

भा ५
३६

वा प्रवृत्ते पाटेन बाधोत्पन्नमर्थेनापि पाठस्य बाधोपपत्तिरिति चेन्न होति यवागं प
 चतीति व्याख्यातपूर्वमिह अवहन एवं मुख्यकमेता प्रवृत्तिके मस्य बाधोप
 याश्च या छार्षाश्च पूर्वधर्माश्च हनारपः पश्चादनेयस्यान्वोपा रपः नत्वेव त्रिक
 मेता च हविगता रनप्रयाजशेषानि चारणा विषय इव हनार्षे न्यपि कृतं यत्वे
 न प्राप्ता नि मुख्यकमाश्रय ममा मेयस्य कायीणि पश्चादश्च प्रधानानो द्विपाठ
 देवप्रथममा मेयस्य पश्चात्तान्नाप्यस्यानुष्ठाने यद्यपि वासाद मा र्शे नो याज्यानु
 वाक्या प्रवृत्तिके मा चारणा नुष्ठानमपि प्रसम्य न इति भतभा विप्रवृत्तिके माभ्याम
 नियमप्रसक्तौ मुख्यकमस्य निष्पन्नकत्वमोत्रमिति नेदं विरोधो दाहरणं संभवति
 तथाप्यस्य हेता इति मुदाहरणं स्यात् इव कता वीजं तु मुख्यकमेव धानप्रत्यक्ष
 त्यनुग्रहः प्रवृत्तिके मत्वेनाप्यपरस्य प्रत्यक्षः अतस्तस्य बाधः अथ अत्र वन

रान
३६

प्रधानावपनमुदाहरणं तस्य प्रधाने मेकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् वचनात् आधा
 नप्रकरणे यस्मात्तेन यस्य माणाग्निमा र्शो ननु चेष्टेन्न सवृत्तिरिति श्रुते न च तेन सोम
 स्थाधाने तर्पे विधातुं शक्यं आनेतये स्यात्प्रवृत्तिरिति वाक्यमेव प्रमेगाच्च अतो विहित
 कालानां रमात्रमाधानो देशेन विधीयते सोमेन यस्यामागादिति तु अनुवाक्येन दर्श
 पूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेत्यत आका विहितं दर्शपूर्णमासां त्रकालत्वमेव सो
 मस्येति प्राप्ते आधाने मात्रे देशेन विहितकालानां रविधाने सोमेन यस्य मागाद तस्य
 वेपथ्यायने आधानकर्तुं सर्वस्यापि सोमस्यागाधिकारित्वाद्देशे यस्याव्याव
 र्त्त्याभावेन वेपथ्यायने सोमेनाधाने तरे यस्य मागाग्नी नित्ययावगतिः न च र
 पकागधानव्यावर्त्ये विशेषणाय यत्रैनीनेतये कल्पनापुनैति वाच्यं यस्य मा
 गादस्य घतनवाचिप्रत्यक्षप्रवृत्तिरिति नानेतये स्यात्कल्पनीयत्वात् रपकागधानस्या

भा ५
३७

एषा र्धत्वेनागिमिति द्वितीया नु यपत्तेऽश्वरथकाराधाने कालानां सस्यपृष्ठोदेनमि
तिवचनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसङ्गमावेन निवारणाय त्वानुपपत्तेऽश्वरथकाराधाने कालानां सस्यपृष्ठोदेनमि
पूर्वकालानां धानेन निमित्तविहिते कालाभादरे विधीयते कर्तुं सौम्याधिकरणानामास्यका
रोदाहेतेन यद्यदेन निमित्तत्वावगतेऽसकलकारकाणां सन्वयस्य सुत्यन्तत्वाच्च न विशिष्य
देशे वाक्यभेदः। अतश्च सिद्धवान् निमित्तत्वनिर्देशान् यानुपयया कल्पितेन विध्यन्तरेणो
परिहिते वैभ्यो धारयतीति त्वत्सोमागतया आधानानंतयं विधीयते अथवा यदुक्तं या
यानोऽतव असौ खलु वाव आदिसुत्रे घंते वा याप्या न मय हेतितस्माद्यदेवैतं श्रद्ध
पन मेरथा रधी नाथ यजेतेति वचनेऽथ यजेनेत्यनेनाधानानां यं वे विधीयते यजेनेत्य
नेन स मेत्येव यममर्शनं अनपवाथा रधीतेत्यनेनाधान एव कालवाधा इति वक्ष्यते अ
तश्च न निमित्तश्रुत्यस्य यानुपययापि विध्यन्तरकल्पना अतएव विधिपूर्वत्वेन यदेष्टु
त्तरमग्निविकल्प्यो नाशानि निमित्ताधानाव्यवहितोत्तरसोमकरणान्तं सोमैकालानां

राम
३७

विधाने यपत्तेर्न विध्यन्तरकल्पनाया विकल्प्यो गी करणोपुत्रमित्यपास्तं प्रसविधि नैव अपूर्वा
धानानंतयं स्पष्टविहितत्वात् न च धारधीतेत्यत्र पुनरुधानप्रसंगो स्ति तस्य निमित्तवशवर्ति
त्वेन तत्र कालानां रविधि वैष्णव्यात् अतश्च पूर्वधानानंतयं एव कालानां रविधाना
धिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन पुनरेव विकल्प्यो केचित्तसोमेन यस्य मारा इति निमित्तं वाक्य
नर्तुं एष्टे इति निमित्तत्राद्येन प्रकरणात् तत्तृतीयविधिप्रकारेलाघवाच्चाधानो देशेन
सोमाव्यवहितपूर्वकालता विधीते सोमपूर्वकालता मात्रविधाने वाक्यवैष्णव्या
त् अतश्च वावति केन सोमपूर्वत्वेनेष्टि पूर्वत्वस्य विकल्प इत्याहुः तत्रावय मेशे
माराभावात् आधानं भूतसोमपूर्वत्वेन सोमां गभतदधि पूर्वत्वस्य विकल्पा
या इना योगाच्च किंचैव मस्मिभेव वाक्ये दिशि साधानविधिराधानमात्रविधिर्वा
स्तसोमेन यस्य मारा इत्यस्यैव वायव्यामिति वदुवा हो यपत्तेऽनवेष्टा पत्तिः

भा ५
३८

तादिवाक्यानां निमित्ता र्थत्वापत्तेः न च कश्चिदस्य धात्वर्थोऽप्यविधिप्रतिबंधकत्वेन
विशेषणोऽस्त्यवप्रमाणमस्ति प्राप्तामात्र एव तस्य विधिप्रतिबंधकत्वात् न चास्या
धानोत्पत्तिविधित्वेऽग्निमित्येकवचनादधानस्यैकाग्र्यस्यैकत्वापत्तिः अग्नि
तस्यैकत्वस्य ब्रह्मत्वस्यैवोद्देश्यतात्वेन प्रमाणोत्तरमिदं संख्येयलक्षणार्थत्वात् अने
काग्र्यस्यैकत्वं तु आयतनेषु संभारति इधातोत्यायतनब्रह्मत्वविवक्षाबलादित्यु
क्तं न हेतुत्वाधिकारोक्तौ सूत्रे किंचैवं विहितकालानां इह शुद्धाधानेऽपि स्यात्तस्य
सांख्ययहितपूर्वाधान एव उक्तं राधकारणवत्प्रमाणोत्पादकालानां ससंसांगत्वे
पि वेष्टिपूर्वत्वस्यैपि स्थानस्यैव पूर्वत्वस्यैव स एव अतश्चास्मदुक्तप्रकारस्यैव श्रेया
न आधाना न तस्यैपि न पवमानेऽपि न वाऽधिकारयशुनाव्यवधानं तेषां सोमो
पकारकत्वात् अतएव सोमाधानयज्ञे पवमानेऽपि नोऽस्यैव कारणां सोमेनायस्य

राम
३८

प्रमाणस्यैव संवत्सरादिकालास्मानात् उक्तं योऽत एव स्थिते कल्पद्वयेऽप्येवैवाह
णोरेव तथा स सोमेनेष्ट्याग्नीषोमीयो भवति पदेवाहोरात्रासहवित्तं त्रैलोक्यं निर्वेदि
तिवचनेन ब्राह्मणकर्तृकैश्चैनिमित्तै एव देशोक्तैर्वा समस्त दर्शपूर्णमासात्कर्षप्र
तीतेर्ब्राह्मणस्य सोय पूर्वत्वमेवानहिसहितयागसाध्यत्वेन अतः फलं एकदेशाद्वितुम
हति न वे सोमे तत्रैतं वेता सकृत् क्रियमाणात्कृष्टद्वितीयां सकृत् तद्वयागेभ्यः फलमि
द्विः दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमासपदेवाच्यं सर्वयागोत्तरत्वे
व सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनानुययत्तैः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयावलेन परमा
पूर्वोऽनेन रप्यवगतत्वाच्च अत इहायो सत्रियवैश्ययोः कल्पद्वयं इष्टिपूर्वत्वं सवैवति
प्रथमः यज्ञः द्वितीयस्तु नैकदेशोक्तैर्वा सर्व दर्शपूर्णमासां चर्षः प्रमाणतावात्
साभ्यापानधिकारतायेऽमविध्यनुययत्वापत्त्वाच्च सर्वसाहित्यस्याविवाहत्वाच्च

भा ५
३८

अतोऽप्यपावत्त्वविकारस्तस्य तावत्तद्वयवपुलसिद्धिः अतश्च वास्तवापि उक्तं यत्
विभिन्नदर्शयार्त्तामा स्यात्कारणोपपत्तेरुक्तं यत् पर्योर्गामासीत् हविर्मात्र
स्य विधावविशेषश्च तस्योद्देश्य परस्य पौर्णमास्य परस्यार्थे वा देनमेको वा तु पयत्ने
पदे वेत्यनेन सा कल्पे प्रतीते श्रुति प्राप्ते पौर्णमासीमात्रं स्थलेनात्र पौर्णमासी पश्य
पदेशात् आगे यस्योभयत्र विद्यमानत्वेन विशिष्यतात्पर्यं ग्राहकाभावे व्यपदे
शानुपपत्तेः प्रत्युतोपक्रमस्यार्थे वा रस्येवाग्नीषोमीयहविर्मात्रतात्पर्यं ग्राहस्य
त्वेन तस्यैवोक्तं यत् पदे वेत्यनेन कापे संतु वचमं उपाश्रुयाजस्याप्यग्नीषोमीयदेवताक
त्वात्तदभिप्रायेणातु विरुध्यते अत्र च सोमोत्तरत्वे कालविधावुद्देश्यं समर्पके प
दं समभिधाय तत्सर्वं वाचितं कृतं यत् कान्तु अहं पदे अग्नीषोमीयं हविः पदे वात
स्यार्थे वा हविः वेन पौर्णमासी पदे वत्तद्व्यर्थतात्पर्यं ग्राहकत्वात् विशिष्योद्देशे वाक्य

राम
३८

मेहप्रसंगाच्च उद्देश्यतावच्छेदकमापच नाग्नीषोमीयदेवताकहविष्यं तथात्वे पागे उत्तरकालता
पाश्र्वागत्वानापत्तेः तापितदेवताकपागत्वेन देवताकप्रकृतपागत्वं वा तदेवताकत्वस्य वि
शेषतात्वेन द्विकृतो देवतातरयुक्तायां सोमोत्तरत्वे स्थिति रेशानायत्ने उपलभ्यता चेत् वि
सुप्रजापतिदेवस्य स्याप्युपाश्रुयाजस्य सोमोत्तरत्वापत्तेः किंतु अग्नीषोमीयदेवतानिष्ठ
करणात् अनिरूपितकार्यतावच्छेदको भूतो यस्तत्र पूर्वसाधनतावच्छेदकव्याप्याधर्म
स्तद्वत् अस्ति हि वीहियवादि वैकुल्यकसाधनस्थले व्यभिचारपरिहारायामेयत्वेयां
श्रुयाजत्वादिव्याप्यो धर्म इत्युक्तं ते घासर्थाधिकरणोक्तोक्तं तस्य यद्यपि नासन्न
वद्यातादि संस्कारविधावुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं गौरवात् तत्तथाप्यत्रार्थ
वादेव शास्त्रस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वविधातः अतश्च विष्णुप्रजापतिजस्य तावच्छेदक
व्याप्यधर्मो व्योपकधर्मो यो श्रुयाजत्वस्य च स्वव्याप्यस्याप्यग्नीषोमीयजस्य तावच्छेदक

भा ५
४०

त्वाभावान्नो देशतावच्छेदकत्वं अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकी भूत
स्याग्नीषोमीययागत्वस्यैवाग्नीषोमजन्मता रश्चैकत्वात्स्वयाप्यत्वाच्चनो देशतावच्छे
दकत्वविधातः तत्र द्विकृतौ देवतातरपुक्ताया तत्र द्विकृतित्वस्यैव तत्र देवताजन्मतावच्छेद
कस्य तत्र व्याप्यधर्मस्थानाय न तं पाउक्तविधव्याप्यत्वसत्वाच्चो देशतावच्छेदकत्व
विधात इति ध्येयं अत्र चानुयादेयगुणायोरोपिन कर्मांतरत्वाशंका दर्शयतीति पूर्वा
मासप्रकरणापठितत्वात् स्वकाले एवं यः सोमो न यस्य मासा अग्निमा रधीव
नर्तुं यच्छेन्न सत्रमित्यनेन विधीयमान काकीना रोपि प्रकरणा रीधानो देशेनैव
विधीयते न तु सोमो देशेन अंगगुणविरोधस्यापेक्षोपकारके आधान एव कालत्वा
वस्य व्याप्यत्वाच्च तेन स्वकाले सोमं कुर्वता अप्यवहितपूर्वे साधने क्रियमाणो नाथा राम
न कालप्रतीक्षा कार्येति प्राप्ते अस्यामेव शाखायां यदहरे वै नं श्रद्धोपनर्मद्या रधीतेति ४०

वचनान्तरेणाधानमात्रे कालानां ह्यविहितत्वात् तत्तत्पक्षोमाव्यवहितपूर्वाधानेपि कालानां
हरप्राप्तेरनेन वाक्यतत्त्ववाक्यापस्थितस्य सोमस्यैवादेश्यवाक्यपक्षकल्पनपो देशत्वमितित
स्यैव कालानां हरः यत्र शतपथे अपहतपायमानो बस्यादिवचनेनोभयोरपि कालानां हरवि
धानंतत्तशाखातरत्वात् रधानकालबाधद्वयनरोधः वस्तुतस्तत्राश्रययजेतेति वचनेनाधाना
नंतपेक्षेव सोमस्य विधीयते अथा रधीतेति पूर्ववचनेन त्वाधान एव कालबाधद्वयुक्तमेव
अत्र चार्हमेतत्वं इति वल्लभाया विहितकालमात्रस्यानां हरविधानात् सोमास्य दि
पर्वणोप्यनां हर इति केचित् नत्र ह्यपानानवैष्यथानुवाक्यमे इमगी कृत्यक्रतुन सत्र
मात्रानां हरेवा अन्यथा यंचाहत्वा हरपि बाधापत्तेरिति तत्वं विहतेः यदध्येतिवचनेन
नतावत्युक्तौ यो यो रीमास्यादिकालविधिः यसाताडुपवस्तव्याः पसादयोः सियध
व्यादित्यादिवचने सस्यस्याः प्रतियत्कालत्वविधानात् अत एव यो रीमास्या यो री
मास्या यजेतेत्यादिवचनेषु यो रीमास्यमावास्यादिशब्दावपि आरभहारकौपर्वप्रति

भा ५
४१

यत्समुदायनसकौवा अतएव प्रकृतौ बृहकालत्वे प्राकुराणां अतश्च दृष्टं अतारभ्य अ
धीतं वचनं विकृतविशेषपरं विकृतिप्रपञ्चं अनीधो मायस्यैव सत्यं हनिविहितत्वा
त् अतिदेशप्राप्तेऽपि च विकृतौ योर्गो मास्यदि कालोपथा योर्गो मास्यदिविकाराणां
योर्गो मास्योकराणां अमावास्यादिकराणां च अमावास्यायां करणानि तेवैव व्यवस्थ
या प्राप्तानां अथवा दृष्टार्थं तथा सांगानां तासां योर्गो मास्यदिकालविधानादतिदेश
कबृहकालत्वं बाधार्थमपि न च तत्र द्विकृतौ नो तत्र द्विधा वेदप्रयोगस्य प्राप्तत्वं
प्रयोगविध्यभावेन प्रधानमात्र एव योर्गो मास्यदिकाला विधानोपयत्ने प्रतिपत्ता
नत्वादिविधेऽपि चतुर्दशमन्वाधानकराणां प्राकृतबृहकालत्वबाधे प्रमाणाभाव
इति वाच्यं कालस्य प्रयोगावपि तथा प्राप्तप्रयोगसंबन्धित्वेन विधानादन्वाधानेपि
योर्गो मास्यदिकालकत्वस्यैव देशिकत्वात् अतः सांगमपि विकृतिप्रधानं योर्गो मास्य
दिकाले कर्तव्यं तत्र परापरवर्गा अयानसंघौ वा विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं न विवक्षितं

राम
४१

कश्चात्वाधाने प्रातःकालस्त उपदिष्टोऽपि अंगसंगत्वा इति देशिकेनापि विकृतिप्रधानां प्रा
तःकालेन च अतः पूर्वोक्तसंघावपि ओदधिकपर्वणः प्रकृत्यवरुद्धत्वात् पूर्वपर्वणोपवापि
पर्वकालत्वानुरोधेन निदेशप्राप्तप्रातःकालबृहकालत्वे वाधित्वा विकृत्यनुष्ठाने तत्र
प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यं एवं सोमेपि पूर्वकरो वाधिककालव्याप्तिना भातं पत्रुधर्त
त्वात्मादिभिर्गोत्रैरावर्तनतत्त्वसंघोः प्रकृत्यनुष्ठानानंतरं संविहित एव विकृत्य
नुष्ठानं योर्गो मास्यदिशब्दानां परस्परसावचनत्वात् यः परतो विप्रकर्षः स्याच्च
सोमास्यमावास्यापदव्युत्पत्तिसंघो द्वितीयदिन एव सत्वात् तत्रैव विकृ
त्यनुष्ठानं तदपि न प्रकृते पूर्वतस्या बृहकालत्वेन विकृतौ प्रसंगमिध्यायत्ने अतोऽप्य
प्रातःकालवाधायैव युक्तं तत्र सोमस्य वेगशो द्वे मासस्य रात्रयः परस्परं संस्वासां
मावास्यादयोर्गो मासौ च नोपेक्ष्यार्थं वा रात्रयामरप्रसिद्धेर्जोतिःशास्त्रादिवशात्

भा ५
४२

योगो मास्यदिशकानोतिथिवचनवाते नहि सूर्याचंदमसो यामसंघिकर्षविप्रकर्ष सागध
स्थिता हो रात्रवाचिते योगो मास्यदिशकानोपवेगो यश्चतुर्थो श आधा प्रतिपद स्वयंदया
देव्यं वहारस्य देव्यं पूर्वविद्वापरविद्वा मास्यव्याज्यत्वादि व्यवहारस्य च कथमायुः
यपत्तिः संभवति देवस्य वायु सक्तः अतस्तिथिपरापवेतेश्च कालातिथिना मासासक्त
कचं इक लव्यतिरिक्ते च इक लानो मध्येय केके स्याः कालोपास्य पे म उलेन आधाव
यवविप्रकर्षासन स्यात्वावपवविप्रकर्ष आधावपवसंनिकर्षो हार स्यात्वावपव
संनिकर्षो कथयता कालेन जायते तावान् कालोपयात्रु मं मुक्तं कृत्वा स्यात्वावपव
द्वितीयादिशदप्रतियाद्यः अमा धौ श मागेन देवि प्रोक्ता महा कला मं स्थिता परमा
माया रीतिनां देहधारिणी अमा रीयो गो मास्यं तायाय वृश शिनः कलाः तिथ्युक्ता समा
ख्याता वा इति ववगनने तत्र प सावुभो मासौ मुक्तं कृत्वा मेगाहि च इव द्विकर मु
क्ता कृत्वा इति स्यात्मात्मके य स्यात्वास्ततिथयः क्रमात्पंच देवताः दर्शनादप्ये

राम
४२

तु योगो मासाश्च मुक्तक इत्यादि वचनात् अत एव तिथि शब्दः प्रतिपरादिशब्दाश्च कलास्वेव श
क्ताः काले तु निरुल्लसगायेति ध्येयं य वंच योगो मास्यमावास्या शब्दावपिन योगो नातिमहात्
ववनेत इव विज्ञा हो रात्रविषयो वा गो मिलतु त्रमपि उक्ते विध संनिकर्ष विप्रकर्ष कालोपन
हारा मेवमा र्व्येयं तस्मिन् द्वेन विक्र तोनां द्वाहं कालत्वमिति सात्राप्य नासो मया जो संनयेदिति
असो मया जिनः सात्राप्य य पुं रायः तेन तस्याप्यगो घो मा यवतो मोत्तरत्वमेव अतस्तदुभ
यविकारेष्वपि तदेव न्येस्य देवसेषु वा सो मोत्तरत्वमेव न स्यात् सोमया जिनो धिकारपुं
ह मा येन विक्र तोवनतिदिश्येत कर्तुं सामानाधिरायात्र यागकर्तृत्वपुं स एव अतश्च पु
क्तोतिदेशः अत्र च देस्य नाराहणात्वं औपदेशिके सोमप्राक् कालत्वविधानात् तद्विकारा
णावप्रकृता वने गत्वा न सो मोत्तरत्वमिति न चानुहार्यस्य वप्रकृतावभावेपि प्रकृतिप्रकृ
तितेजस हरा मिति वाच्यं अये सितविषय एव तथा महान सो मोत्तरत्वस्यानये सितत्वा

भा ५
४३

तु वस्तुतस्तु अये साया उपायार्थं तरेणापि निवृत्तं सुप यत्नेर्नान्वा हायं शेषे पित्रहरणं अन्पथापित
मेधविकारै होतु वरास्याप्तिदेश पत्तैः न च वेदे स विकाराणां मनिदिष्ट कालविशेषा
णामप्यवस्य कालकत्वापत्तिः तस्यागत्वनिवंधनतया तदभावे अप्राप्तेः अतस्तस्मिन्
विकाराणां सोमोन्नरत्वे मेवः पत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुष्ठानतश्चास्वातरे सान्नाय्याग्नीषो
मीययोः प्रागपि विधानादवगंतव्यं यवये ह्यग्नविकाराणां सोमप्राक्कालत्वे मेव
तिसूत्रे तस्याप्युपलक्षणमिति केचित् वस्तुतस्तु अमन्त्रपतइत्यस्य स्यात्तस्य कर्तृता
मानाधिकरण्यभावादेविकारिविशेषतात्वेमेव प्राधान्यादवगते सस्य चानतिदेशा
स्तत्तद्विकाराणामनियतकालत्वं ॥ ॥ तथा सोम ॥ ॥ सोमेद्विष्य पूर्वत्वमाधानाव्य
वहितोन्नरत्वे च वेदकल्पिकमग्नौ अतस्तद्विकारे सुतथैवातिदेश प्राप्तावपि दृष्टिपूर्वत्वमेवाप्य
सवावप्रथमदतिवाक्यमिहितोतिष्ठो मां न रत्वे वलेनाधानाव्यवहितोन्नरत्वे स्पतेषु कर्तुं मश

राम
४३

भा ५
४४

कत्वात् अतश्चाधानां न नर्यस्य प्रकृत्यवत्तु द्वत्वेनानतिदेशाद्विष्य पूर्वत्वमेवातिदेश
शिकंतेष्विति सिद्धं न सस्य स एव माता कत्वं ॥ ॥ इति श्रीरवउदेवकृतो भाददीपिकाया
पंचमस्य चतुर्थः ॥ ॥ लिखितं दुर्गादासकाये स्थान श्रीवासव्य संवत् १७५५ भाद्र शुक्ल १

राम
४४

